

NEDERLAND IN BEWEGING

Een toekomstvisie en
beleidsprioriteiten

DENKWERK

DenkWerk is een onafhankelijke denktank die met krachtige ideeën bij wil dragen aan een welvarend, inclusief en vooruitstrevend Nederland. Hiervoor brengt DenkWerk Nederlanders bij elkaar die hun rijke kennis, ervaring en creativiteit willen inzetten om richting te geven aan brede maatschappelijke vraagstukken die hen na aan het hart liggen.

Om dat te bereiken doet DenkWerk haar eigen onderzoek, gebruikmakend van een breed netwerk van experts. Hiermee willen we vraagstukken grondig onderzoeken, structuur brengen en inspiratie aandragen voor acties of verder onderzoek.

Om bij te dragen aan het maatschappelijk debat en verandering in gang te zetten, streven we ernaar de resultaten van ons werk in het publieke domein te delen.

Barbara Baarsma
Bernard ter Haar
Boudewijn Wijnands
Frans Blom
Hans Wijers
Haroon Sheikh
Jaap Winter
Marelle van Beerschoten
Marion Koopman
Max Mathijssen (roulerend)

Eerdere publicaties:
Artificial Intelligence in Nederland (juli 2018)
Arbeid in Transitie (januari 2019)
Onrust in Voorspoed (juli 2019)
Klein Land, Grote Keuzes (januari 2020)
Publiek en Effectief, het kan! (juli 2020)
De Online Wereld.nl (februari 2021)
De Datagedreven Toekomst.nl (februari 2021)
Globalanceren (juni 2021)
Voorbij Netto-Nul naar Planeet-Positief (januari 2022)
Drugs de Baas (Juni 2022)
Migratie als Motor (Juni 2023)

contact@denkwerk.online
www.denkwerk.online

Nederland in beweging

Een toekomstvisie en beleidsprioriteiten

September 2023

Als ik niet kijk
Heb ik het niet gezien
Heb ik het niet gezien
Wist ik er niets van
Kunnen ze mij niets maken
Dus ik kijk niet

Als ik niet praat
Heb ik het niet gezegd
Heb ik het niet gezegd
Wist ik er niets van
Kunnen ze mij niets maken
Dus ik praat niet

Politiek, politiek
Ik ben er niet, ik ken ze niet
Politiek, politiek
Ik kijk niet en ik zeg niets

Als ik niet lees
Weet ik het niet
Weet ik het niet
Wist ik er niets van
Kunnen ze mij niets maken
Dus ik lees niets

Bram Vermeulen
"Politiek", 1980

IN HET KORT

Er gaat de komende decennia veel veranderen. In de wereld en ook in Nederland. Om als Nederland goed te kunnen navigeren in een veranderende wereld, is een toekomstvisie met daaruit volgende beleidsprioriteiten noodzakelijk.

Wij zien een hoopvolle toekomst. Wij zien een Nederland waar voldoende ruimte is voor betaalbare woningen, prachtige natuur, en recreatie. Een Nederland met een hoogwaardige, schone economie die internationaal concurreert op top-niveau. Waar duurzaam wordt geproduceerd en geconsumeerd. Een toekomst waarin Nederland op de EU kan bouwen voor veiligheid, economische slagkracht, en duurzaamheidsbeleid. Een saamhorig Nederland waar iedereen wordt gehoord en gewaardeerd, van de verpleger tot aan de ingenieur. En waar iedereen mee kan doen, omdat bestaanszekerheid wordt gegarandeerd en er wordt geïnvesteerd in de levenslange ontwikkeling van mensen.

Het realiseren van dit beeld vereist een heldere agenda van beleidsprioriteiten voor de korte termijn. Voor de komende jaren zien wij vijf prioriteiten, weergegeven in figuur 1. Het behalen van deze doelen vereist keuzes. Keuzes die pijn kunnen doen en die daardoor nu vaak vooruitgeschoven worden, maar die veel zullen opleveren.

Een absolute randvoorwaarde om deze agenda mogelijk te maken is het vergroten van het handelingsvermogen van de overheid. Nederland is groot geworden met een model van pragmatisch polderen. Maar transities laten zich slecht polderen – die vragen om krachtige regie. Al voor de val van het kabinet verkeerde de samenleving echter in een staat van verlamming. Kortetermijndenken overheerst doordat een reeks aan problemen en crises (bijv. toeslagenaffaire, asiel) alle tijd en middelen opslokt. De democratie hapert doordat de burger geen vertrouwen meer heeft in de uitvoeringskracht van de overheid. Dat kan Nederland

Figuur 1. Beleidsprioriteiten voor Nederland voor de komende vijf jaar

zich niet permitteren. We zitten immers midden in een aantal grote veranderingen. Nederland en Europa vergrijzen, de wereld digitaliseert, de wereldorde wankelt, en de aarde wordt steeds minder leefbaar. Deze fenomenen brengen enorme uitdagingen. Nederland moet in beweging komen om zijn brede welvaart te behouden.

De Nederlandse staat zal een regiefunctie moeten vervullen. Een goede regisseur laat elke speler zijn rol met glans vervullen. Onder regie van de overheid kunnen en moeten burgers, bedrijven,

vakbewegingen, wetenschap, kennisinstellingen, en andere organisaties hun eigen verantwoordelijkheid nemen. Collectieve daad- en denkkraft is doorslaggevend in het succesvol uitvoeren van de agenda van Nederland.

Wij denken dat het kan. Wij zien een heldere agenda voor Nederland, hieronder weergegeven. In dit rapport doen we concrete suggesties voor de invulling van deze prioriteiten. We verwijzen naar hoofdstuk 10 voor een overzicht van de aanbevelingen.

Beleidsprioriteiten voor Nederland

Randvoorwaarde: het vergroten van het handelingsvermogen van de overheid

- Tegengaan van politieke versplintering
- Creëren van eigenaarschap en verantwoordelijkheid over belangrijke transities
- Investeren in capaciteiten en kunde van het politieke en ambtelijke apparaat

Het creëren van ruimte en investeren in de fysieke leefomgeving

- Herbestemmen van landbouwgrond voor woningen, infrastructuur, natuur
- Inzetten op buitenstedelijk bouwen van woningen
- Ruimhartig investeren in publieke infrastructuur en natuur

De transitie naar een hoogwaardige, schone economie

- Uitefaseren van activiteiten met hoge maatschappelijke kosten
- Opbouwen en verstevigen van kennisclusters met hoge toegevoegde waarde
- Verbeteren van arbeidsvoorwaarden voor vitale beroepsgroepen

Het ontwikkelen van een goed opgeleide beroepsbevolking

- Fors investeren in voorschools, basis- en voortgezet onderwijs
- Grootschalige her- en bijscholing om mensen te ondersteunen in de economische transitie
- Aantrekken van de juiste arbeidskrachten met gericht migratiebeleid

Het versterken van het sociale weefsel

- Versterken en versimpelen van het sociale vangnet
- Vergroten van burgerparticipatie via een combinatie van burgerberaden en referenda
- Versterken van de sociale verbinding tussen verschillende groepen in de samenleving

Het terugbrengen van Nederland binnen de grenzen van een leefbare aarde

- Versterken van de wereldleidende positie in voedseltechnologie
- Stimuleren van gedragsverandering naar duurzame consumptiepatronen
- Opbouwen van een wereldleidende positie in klimaat- en natuurherstel

NEDERLAND

50

80

100

130

1 WAAR NEDERLAND NU STAAT

Een goed startpunt, maar het tij keert

Nederland staat in allerlei internationale vergelijkingslijstjes in de wereldwijde top 10. Nederland is een van de meest gelukkige landen en de bevolking geniet een hoge kwaliteit van leven¹. Nederland is welvarend en scoort hoog wat betreft BBP per capita², terwijl de inkomensongelijkheid relatief laag is³. Het concurrentievermogen is sterk⁴ en Nederland doet mee met de absolute top op het gebied van pensioenen⁵. Objectief gaat het dus goed met Nederland – en toch rommelt het⁶.

Nederland kent een traditie van uitgebreid overleg met allerlei partijen over beleidsinitiatieven. Daardoor wordt in het algemeen bereikt dat beleid in de uitvoering wordt gedragen door veel van de betrokken partijen. De overheid zet flexibel oplossingen in. Zonder stevige koerswijzigingen, maar door een pad van consensus en incrementele verandering te volgen. De richting van het land wordt bepaald door de som van de vele deelbelangen. Het resulteert er echter ook in dat ingrijpende beleidswijzigingen vaak pas heel laat tot stand komen, beladen met allerlei complexe compromissen. Hoewel dat in het verleden vaak redelijk werkte, illustreren de problemen rondom bijvoorbeeld de stikstofcrisis dat in een situatie van ingrijpende systeemwijzigingen deze vorm van pragmatisch polderen niet effectief is. Zo is Nederland anno 2023 verzeild geraakt in een reeks aan problemen en crises die bijna alle tijd en middelen van de overheid en politiek opslokken. Denk naast de stikstofcrisis aan de toeslagenaffaire, de gaswinning in Groningen, het woningtekort, en de asielcrisis.

Tegelijkertijd zijn er vier grote trends op de korte en lange termijn die Nederland en de wereld zullen vormen: demografie, digitalisering, geopolitiek, en duurzaamheid. Deze trends brengen enorme uitdagingen. De sterke vergrijzing zet de arbeidsmarkt structureel onder druk⁷. De tekorten die nu al overal zichtbaar en merkbaar zijn zullen slechts toenemen. De bevolkingsgroei maakt de ruimtelijke indeling van Nederland steeds ingewikkelder,

en er is nu al nauwelijks bewegingsruimte. Digitale revoluties brengen prachtige kansen, maar ook grote risico's zoals digitale ontwrichting, sociale vervreemding, cyberveiligheid, en toenemende binnenlandse ongelijkheid door baanverlies⁸. De rol van Europa op het wereldtoneel wordt kleiner, terwijl landen zoals India en China steeds machtiger en economisch sterker worden⁹. Relaties tussen machtsblokken in de wereld worden transactioneler en het belang van militaire slagkracht neemt toe. Ondertussen wordt de planeet steeds minder leefbaar¹⁰. Er zijn transitie nodig op het gebied van voedsel, energie, en materiaal om Nederland (en de wereld) terug te brengen binnen de grenzen van een leefbare aarde.

Nederland moet reageren op deze trends en uitdagingen: het is de strijd aangaan of hem verliezen. De impact op Nederland zal groot zijn. Actie is urgent en belangrijk. De overheid lijkt echter in een staat van verlamming te verkeren – ook voor de val van het kabinet al. Er is geen gedeelde stip op de horizon en er wordt veel te weinig actie ondernomen.

Het gebrek aan perspectief en de haperende uitvoering van overheidsbeleid dragen bij aan de onrust in de samenleving. Het vertrouwen neemt af en de proteststem neemt toe¹¹. De huidige onrust in voorspoed is aan het omslaan in chaos in tegenspoed. Langs een aantal duidelijke indicatoren zakt de brede welvaart weg. De toegankelijkheid en kwaliteit van de zorg daalt¹² en het niveau van het onderwijs neemt al jaren af¹³. De samenleving verhardt, zowel in de omgang als in het publieke en politieke debat¹⁴. De economische groei en het concurrentievermogen van de EU blijft achter vergeleken met de VS en Azië¹⁵. Toonaangevende bedrijven vertrekken uit Nederland (Unilever, Aegon, DSM, Shell). Kortom, Nederland moet in beweging komen.

Een breedgedragen toekomstvisie

Om Nederland de komende decennia in de top 10 van al die eerder genoemde lijstjes te houden,

zal consistent beleid moeten worden gevoerd. Dat vereist een coördinerende overheid die regisseert vanuit een breedgedragen, hoopvolle toekomstvisie en een stevig maatschappelijk mandaat. Burgers en organisaties zijn onmisbaar in het vormen en uitvoeren van die visie. In dit rapport doen we een aanzet tot die toekomstvisie. Dat toekomstbeeld vereist soms ingrijpende maar noodzakelijke keuzes. Er moet ruimte worden gecreëerd, de economie moet op de schop, er moet gewerkt worden aan het sociale weefsel, en Nederland moet stappen zetten op gebied van duurzaamheid. Al dat werk kan niet meer tot overmorgen wachten. In dit rapport doen we suggesties hoe Nederland uit de huidige patstelling kan komen.

DenkWerk heeft de afgelopen vijf jaar op allerlei deelterreinen probleemanalyses gedaan en beleidsvoorstellen ontwikkeld. In dit rapport brengen we die inzichten samen en voegen we enkele aanvullende voorstellen toe. We verwijzen naar de eerdere rapporten voor meer detail.

Dit rapport biedt handvaten voor de agenda van Nederland voor de komende jaren. We hebben niet de pretentie dat dit rapport alle oplossingen bevat. We hopen een impuls te geven aan de breed gedeelde stip op de horizon die Nederland nodig heeft, en bovenal te wijzen op de grootste prioriteiten voor de komende vijf jaar.

De overheid dient te regisseren vanuit een breedgedragen toekomstvisie en een stevig maatschappelijk mandaat

2 TRENDS DIE NEDERLAND ZULLEN VORMEN

Er is een aantal trends waar Nederland niet omheen kan en hoe dan ook mee te maken krijgt. Deze trends zullen Nederland en de wereld de komende decennia vormen, en vereisen systeemveranderingen. Nederland moet daarom actie ondernemen.

Veranderende demografie: vergrijzing en migratie

Nederland vergrijst zeer sterk met als piekjaar 2040. De vergrijzing leidt tot een exploderende zorgvraag. Als aan die zorgvraag wordt voldaan, zijn er voor 2040 zo'n 700-800.000 extra mensen in de zorg nodig¹⁶. Dat zet enorme druk op de arbeidsmarkt – de zorgvraag verdrukt dan andere sectoren. Als migratie wordt beperkt en er wordt voldaan aan de arbeidsvraag in de publieke sector, dan zal de private sector met bijna een miljoen mensen krimpen^a. Dat is een onmogelijke ver-

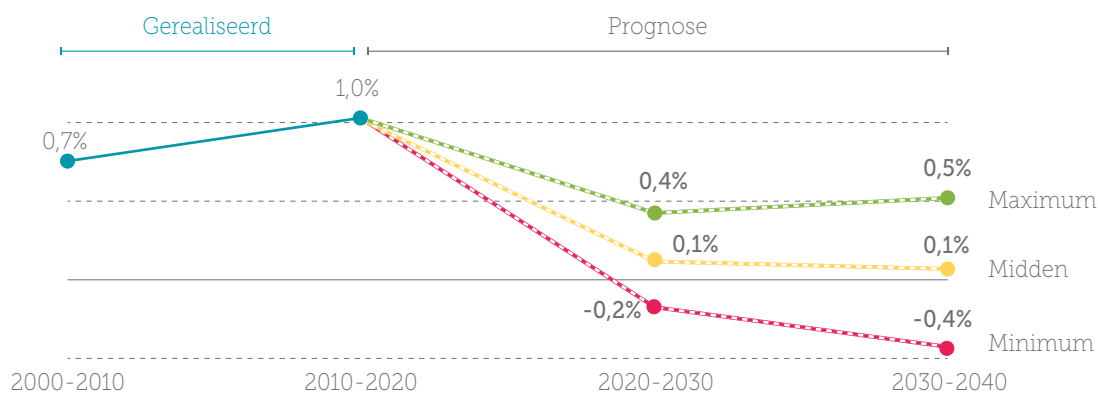
schuiving op de toch al te krappe arbeidsmarkt, en maakt de verzorgingsstaat onbetaalbaar.

De vergrijzing leidt hoe dan ook tot afnemende groei van het totaal aantal gewerkte uren. De afgelopen 10-15 jaar kwam de groei van het BBP vooral uit 'meer uren' (groei van het aantal werkkenden)¹⁷. Dat verandert de komende decennia. In welke mate die groei afneemt is afhankelijk van het gevoerde migratiebeleid, maar terugval van de groei is zeker. Zelfs als wordt ingezet op het maximaal vergroten van arbeids- en studiemigratie, dan nog zal de groei door gewerkte uren halveren vergeleken met afgelopen decennium (zie figuur 2). Realistischer is dat groei door het aantal gewerkte uren bijna helemaal wegvalt.

Economische groei is nodig in het huidige omslagsysteem. De gezondheidszorg en AOW worden betaald uit belastingen. Werkenden betalen dus in grote mate voor niet-werkenden. In veel andere omliggende landen geldt dat overigens ook voor de pensioenen. Met de terugvallende groei van het totaal aantal gewerkte uren komt de 'last' van economische groei bij productiviteitsstijging te liggen. Er liggen absoluut kansen, maar

a Zie het eerdere DenkWerk-rapport Migratie als Motor voor een gedetailleerde analyse. In zo'n scenario neemt het totaal aantal werkkenden in 2040 af vergeleken met nu. De arbeidsvraag in de publieke sector neemt sterk toe – vooral door de enorme extra zorgvraag. Om aan die vraag te voldoen moet de private sector met zo'n miljoen mensen krimpen. Dat is dus onder de aanname dat alle extra arbeidsvraag in de publieke sector ten koste gaat van de private sector. In werkelijkheid zal het verlies aan beide kanten worden geleden.

Figuur 2. Gemiddelde jaarlijkse groei van het totaal aantal gewerkte uren in Nederland per decennium (als bijdrage aan de groei van het reële BBP)

Noot: Jaarlijkse bijdrage van gewerkte uren aan groei van het reële BBP is voor de prognose berekend als CAGR van het totaal aantal gewerkte uren door de beroepsbevolking over de betreffende periode. Voor de gerealiseerde jaren is het gemiddelde groeipercentage per jaar gebruikt. In de prognose is al rekening gehouden met toename van arbeidsparticipatie van vrouwen, ouderen, en mensen met een migratieachtergrond. Het minimum komt overeen met het scenario 'Minimaliseren' en het maximum met het scenario 'Maximaliseren', zoals gepresenteerd in het eerdere DenkWerk-rapport Migratie als Motor.
Bron: CBS voor de historische cijfers; DenkWerk-analyse voor de prognose - zie het eerdere rapport Migratie als Motor voor meer detail

die vragen fors ander beleid en zijn zelfs dan geen gegeven. De productiviteitsstijging was de afgelopen 10-15 jaar immers slechts 0,3% per jaar.

De krapte op de arbeidsmarkt en de betaalbaarheid van de verzorgingsstaat kunnen deels worden opgelost met gerichte migratie. Royale migratie zet echter weer sterke druk op de fysieke leefomgeving en de sociale cohesie¹⁸. Er is nu al een fors woningtekort, de (spoor)wegen zijn overvol, er dreigt een tekort aan drinkwater, de biodiversiteit gaat achteruit, en het elektriciteitsnet is overbelast. Hoe groter de bevolking, hoe meer al deze zaken onder spanning komen te staan. Ook de sociale cohesie komt onder druk te staan. Toenemende verscheidenheid aan mensen en culturen wordt geassocieerd met minder buurtcohesie, minder thuisgevoelens, en een sterker gevoel van onveiligheid.

De ontwikkeling van bevolkingsgroei en toenemende verscheidenheid is echter niet te stoppen (wel beter te richten). Naar alle waarschijnlijkheid telt de Nederlandse bevolking tussen de 18,5 en 19,5 miljoen inwoners in 2040^b. Dat is met name afhankelijk van het gevoerde migratiebeleid. Het aantal mensen met een migratieachtergrond is dan gestegen van de huidige 26% naar respectievelijk 31% tot 34%. Er zal op rap tempo geïnvesteerd moeten worden in de fysieke leefomgeving (bijv. woningen) om die bevolkingsgroei mogelijk te maken.

De arbeidsmigranten die naar Nederland komen – in welk volume dan ook – zullen in toenemende mate van buiten Europa moeten komen. Heel Europa vergrijst immers sterk. De Europese beroepsbevolking neemt tussen 2020 en 2040 af met 10%¹⁹. Door economische convergentie is het motief voor intra-Europese migratie ook steeds minder sterk aanwezig. Er zal gericht migratiebeleid moeten worden gevoerd, een wezenlijk verschil met het huidige beleid. Gerichte migratie speelt een sleutelrol bij het oplossen van de tekorten in vitale sectoren, en bij het verstevigen van het concurrentievermogen van de private sector. Met gericht migratiebeleid kan Nederland precies de mensen aantrekken met vaardigheden die nodig zijn.

^b Dit gaat uit van de variatie tussen de scenario's 'Limiteren' en 'Stimuleren', zoals gepresenteerd in het DenkWerk-rapport Migratie als Motor.

Gerichte migratie speelt een sleutelrol bij het oplossen van de tekorten in vitale sectoren, en bij het verstevigen van het concurrentievermogen van de private sector

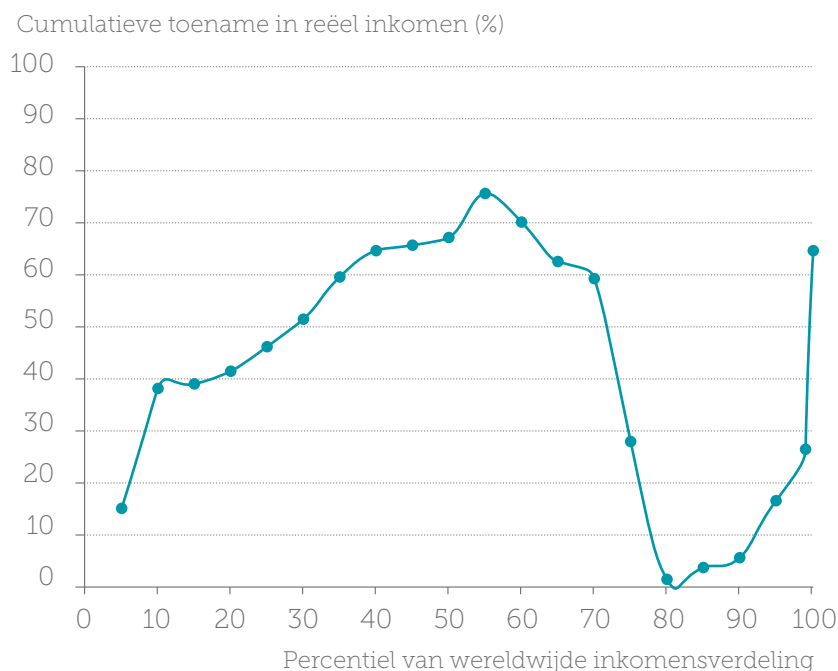
Een digitaliserende wereld

Een steeds groter deel van het leven vindt online plaats²⁰. Gesprekken worden online gehouden, spullen worden online besteld, een taxi wordt online geboekt. De Covid-19 pandemie heeft laten zien dat ook veel van het kantoorwerk online plaats kan vinden. Dat heeft ook duidelijk gemaakt dat dit soort werk in toenemende mate outsourcebaar is. De dienstensector staat aan de vooravond van de volgende grote globaliseringsgolf²¹. Zonder de belemmering van fysiek transport (zoals bij goederen) zal deze golf van globalisering zich versneld voltrekken. Andere technologische ontwikkelingen zoals het gebruik van AI en verstrekkende robotisering en automatisering zullen ook grote invloed hebben op de manier van leven²². Deze ontwikkelingen samen zullen een verschuiving in werk creëren: taken worden steeds vaker internationaal of digitaal uitgevoerd.

Dat klinkt misschien onheilspellend, maar die productiviteitswinst is hoogst noodzakelijk. Zoals eerder genoemd zal de veranderende demografie enorme druk zetten op de arbeidsmarkt. Het aandeel werknemers in de private sector zal krimpen. Digitalisering biedt enorme kansen in het tegengaan van die krapte op de arbeidsmarkt, als ook in het verstevigen van het verdienvermogen. Maar de arbeidskrachten die vrij komen door digitalisering zijn niet direct overal inzetbaar. Een voormalig administratief medewerker kan niet zomaar in de verpleging werken. Nederland zal technologie en bij- en herscholing dus moeten omarmen²³.

Werknemers en ondernemers die door de internationale en digitale concurrentie buitenspel komen te staan, moeten worden begeleid in hun transitie. Globalisering van de goederenmarkt heeft

Figuur 3. De 'Elephant Curve': de relatieve toename in reëel inkomen per capita per wereldwijd inkomensniveau (1998-2008)

Bron: Milanovic, B. (2016) *Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization*. Harvard University Press

in het verleden de welvaart verhoogd, maar ook bijgedragen aan de binnenlandse ongelijkheid. Dit wordt goed gevisualiseerd door de 'Elephant Curve' in figuur 3²⁴. De wereldwijde middenklasse zag de grootste toename in reëel inkomen tussen 1998 en 2008. Wereldwijd werd arbeid naar hen verplaatst. De rijkste twee procent in de wereld zag het inkomen ook sterk toenemen. De productiekosten werden namelijk verlaagd en de winsten kwamen bij deze groep terecht. De inkomensgroep tussen het 80ste en 90ste percentiel zag het inkomen het minst vooruitgaan. Dit is de middenklasse in ontwikkelde landen, waar juist veel banen verloren gingen. Globalisering van de goederenmarkt leidde dus tot een afname van de wereldwijde ongelijkheid, maar een toename van de binnenlandse ongelijkheid^c. Met de digitalisering en daaropvolgende globalisering van diensten kan de geschiedenis zich herhalen: zonder begeleiding zal de binnenlandse ongelijkheid toenemen. Het tijdig onderkennen en mitigeren van dit risico is cruciaal.

c Globalisering was niet de enige oorzaak van de toenemende binnenlandse ongelijkheid, maar wel een van de leidende oorzaken.

Machtsverhoudingen en regulering zijn andere aandachtspunten in een datagedreven wereld²⁵. Meer en meer macht komt in handen van grote dataconglomeraten (bijv. Google, Meta, Amazon), die er alles aan doen om iedereen afhankelijk te maken van hun wijd uitwaaiend ecosysteem. Voor Europa is dat bedreigend omdat die grote spelers niet Europees zijn. Andere belangrijke kwesties met grote risico's zijn cyberveiligheid, consumentenbescherming, privacy, juridische aansprakelijkheid, desinformatie, digitale archivering²⁶.

Een nieuwe geopolitieke realiteit

Decennialang was de VS de onbetwiste hegemoon^d. Met de opkomst van China is dat niet langer de realiteit. In 1990 werd door China 1,3% van het wereldwijde BBP verdiend, rond 2020 lag dat percentage boven de 18%. Met China als tweede grootmacht verschuift het evenwicht. Ook India zal zich op termijn mengen in de strijd om grootste economie ter wereld. De wereldorde wankelt en dat leidt tot frictie, helemaal omdat China en de VS er een andere ideologie op na houden. Er vindt steeds meer rivaliteit en confrontatie plaats tussen

d De EU is weliswaar een economische unie, maar niet één land.

deze grootmachten. De onderlinge machtsrijd drijft andere landen – en zeker buurlanden – ertoe om een kant te kiezen. Dat leidt tot clustervorming en werkt regionalisering in de hand²⁷.

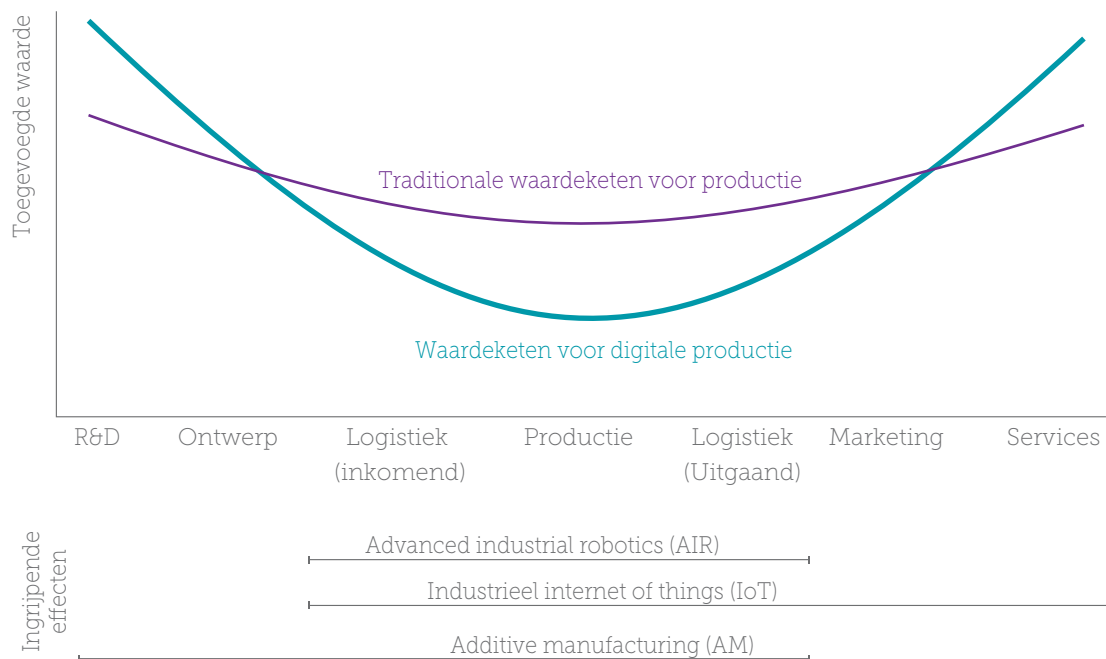
De veranderende machtsverhoudingen zorgen ervoor dat relaties en handel tussen machtsblokken steeds transactioneler worden. Nederland moet daarom inzetten op de EU. Zowel op het verstevigen van de Nederlandse positie als lidstaat als op nauwere Europese samenwerking. De positie van de EU wordt steeds belangrijker vanuit een veiligheidsperspectief, maar ook vanuit economische afhankelijkheid. Het geo-economisch denken verandert. De EU is opgezet vanuit principes van samenwerking en specialisatie. China en ook de VS denken al veel meer vanuit concurrentie en afhankelijkheden. De EU zal daar in ieder geval ten dele in mee moeten gaan. Participeren in het-

regio te organiseren (bijv. mijnbouw) zullen vanuit strategisch in plaats van economisch oogpunt moeten worden gemaakt.

Een andere oorzaak voor regionalisering van productie is Industry 4.0: de naam voor een productiesysteem dat autonoom kan opereren. Deze slimme, bijna arbeidsloze productiemethoden zullen op den duur concurreren met goedkope arbeid. Productielijnen kunnen dan per markt worden georganiseerd – dichterbij de afzetmarkt of grondstof (afhankelijk van de industrie). Het wordt dan immers veel effectiever om in de eigen regio te produceren²⁸.

Daar staat tegenover dat diensten juist globaliseren, gefaciliteerd door de digitalisering. De toegevoegde waarde van de productiestappen in de waardeketen neemt in sommige sectoren af door

Figuur 4. De 'Smile Curve': toegevoegde waarde verplaatst zich door verschillende trends naar de flanken van de productieketen

Bron: Macias, E.F. & Peruffo, E. (2018) Game Changing Technologies: Exploring the Impact on Production Processes and Work. Eurofound

zelfde spel maar volgens andere regels leidt tot oneerlijke concurrentie, in dit geval ten nadele van de EU. Europa zal qua geopolitiek en geo-economie steeds strategischer moeten leren functioneren. De EU is voor veel kritieke grondstoffen zeer afhankelijk van landen zoals China. Sommige keuzes om economische activiteiten binnen de

Industry 4.0. Digitale dienstencomponenten van steeds meer van de toegevoegde waarde af. Denk maar aan platformsystemen zoals Amazon en Netflix die veel van de waarde van origineel niet-digitale activiteiten afvangen. Een ander voorbeeld is het ontwerpen van gepersonaliseerde advertenties op basis van data. De toegevoegde

waarde van marketing en sales neemt toe. De 'Smile Curve' in figuur 4 laat illustratief zien dat de toegevoegde waarde naar de flanken van de productieketen verplaatst²⁹. Het is voor Nederland en Europa dus heel belangrijk om te investeren in een krachtig ecosysteem van innovatieve diensten.

De planetaire grenzen

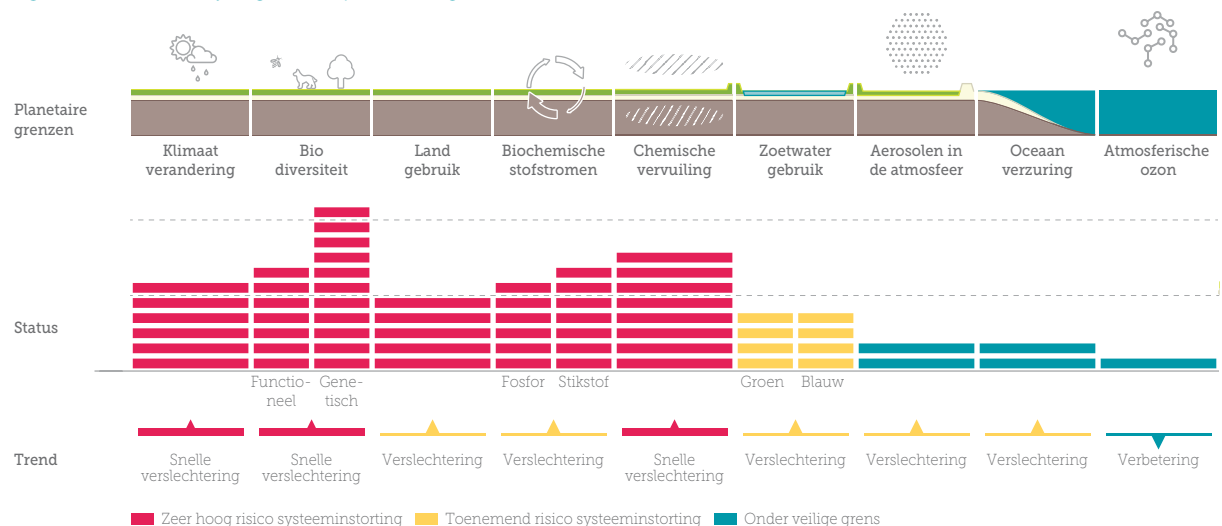
De leefbaarheid van de aarde wordt ernstig bedreigd door de grote schade die de mens aanricht aan bodem, lucht, water, en natuur. Klimaatverandering wordt door velen gezien als de grootste uitdaging van deze tijd, en niet onterecht. Maar klimaatverandering is slechts één van de negen planetaire grenzen. Inmiddels zijn er al zes van deze negen grenzen overschreden, en op acht van de negen grenzen is een (sterk) negatieve trend zichtbaar³⁰.

de energietransitie, en de materiaaltransitie³¹.

Het voedselsysteem veroorzaakt een derde van de klimaatverandering en is de grootste veroorzaker van het overschrijden van meerdere andere planetaire grenzen (bijv. landgebruik). Een dieetverschuiving van dierlijke naar plantaardige eiwitten is noodzakelijk, net als het toepassen van duurzame landbouwmethodes, en het terugdringen van voedselverspilling.

De energietransitie gaat over het vervangen van fossiele energiebronnen door hernieuwbare bronnen. Fossiele brandstoffen zijn de grootste veroorzaker van klimaatverandering en oceanverzuring, met ook negatieve effecten op andere planetaire grenzen. De grote uitdaging van de energietransitie ligt in het op tijd realiseren van de benodigde schaal. De verandering naar een

Figuur 5. Overschrijding van de planetaire grenzen

Bron: Naar gegevens van het Stockholm Resilience Center

De druk op de overbelaste aarde neemt toe en de consequenties stapelen zich op: extreem weer, overstromingen, zeespiegelstijging, bosbranden, bodemuitputting, en grondstofschaarste. Verdere overbelasting van de aarde is levensbedreigend.

Nederland heeft de urgente verantwoordelijkheid om zijn voetafdruk te verkleinen tot binnen veilige niveaus op alle planetaire grenzen. Om dit te bereiken moeten aan zowel de productie- als de consumptiekant grote veranderingen plaatsvinden. Er zijn drie grote transitie nodig: de voedseltransitie,

Nederland heeft de urgente verantwoordelijkheid om zijn voetafdruk te verkleinen tot binnen veilige niveaus op alle planetaire grenzen

compleet nieuw energiesysteem vergt nieuwe infrastructuur waarvan de aanleg vaak veel tijd kost.

De materiaaltransitie betreft een omschakeling in de manier hoe we omgaan met spullen. De ecologische druk op de planetaire grenzen is groot. Aan de voorkant van de productie in de vorm van grondstoffenextractie, en aan de achterkant van de keten door vervuiling door afgedankt materiaal. Er zijn verschillende manieren om de voetafdruk te verkleinen. Dat kan door simpelweg minder te consumeren, door vervuilende materialen te vervangen met materiaal met lagere impact, materialen circulair te gebruiken, producten repareerbaar te maken, en de benodigde primaire grondstoffen te reduceren.

Onmiskenbare impact van trends

Veel onderdelen van deze trends zijn van elkaar afhankelijk. De digitalisering is een directe oorzaak voor de globalisering van diensten en regionalisering van productie. Het toepassen van de belofte van technologie wordt juist bemoeilijkt door een veranderende demografie: de gemiddelde leeftijd wordt steeds hoger en oudere burgers hebben gemiddeld genomen minder adaptatievermogen. De demografie is een grote drijfveer achter de veranderende machtsverhoudingen in de wereld. Een land als India wordt steeds omvangrijker, hetzelfde geldt voor Afrika. Europa wordt verhoudingsgewijs juist kleiner wat betreft bevolkingsaantallen. Duurzaamheidsbeleid zal vanuit de EU steeds sterker moeten worden gevoerd, wat ook inhaakt op het toenemende belang van de EU als machtsblok.

Hoe deze trends zich precies zullen manifesteren is niet duidelijk, maar dat deze fenomenen de toekomst zullen vormen staat vast. De invloed van deze trends is niet af te weren. En wat voor keuzes Nederland ook maakt, een succesvolle transitie vereist systeemveranderingen.

DenkWerk heeft eerder werk uitgebracht over deze thema's. Voor meer detail verwijzen we naar:

[Migratie als Motor](#)

[Artificial Intelligence](#)

[De Online Wereld.nl](#)

[De Datagedreven Toekomst.nl](#)

[Globalanceren](#)

[Voorbij Netto-Nul naar Planeet-Positief](#)

3 DE OVERHEID ALS REGISSEUR

Nederland in stilstand

Er zijn vele successen geboekt met het pragmatische poldermodel. Het beleid was niet gericht op snelle en radicale veranderingen van richting, maar voorzichtige koerswijzigingen. De laatste structuurwijziging van het pensioenstelsel is daar een goed voorbeeld van: het eindproduct van vijftien jaar polderen. Die aanpak werkt echter niet als het gaat om grote systeemwijzigingen waar weinig tijd meer voor is, en die sterk met elkaar samenhangen.

De transitie naar een duurzaam energiesysteem stopt als er niet sneller voor vergunningen wordt gezorgd en ruimte wordt gecreëerd voor netverzwaring en -uitbreiding. En ook als we niet voldoende mensen beschikbaar hebben die de nieuwe energie-infrastructuur kunnen aanleggen.

Door de veranderende geopolitieke situatie kan Nederland niet meer terugvallen op zijn principiële vrije wereldhandel positie. Hier zijn scherpe keuzes nodig. Wat voor activiteiten moeten vanuit eigen belang worden beschermd binnen Europa en /of Nederland en wat voor activiteiten kunnen het beste floreren op de vrije wereldmarkt? Er dient een balans te worden gevonden. Nederland moet niet onnodig protectionistisch worden, maar kan ook niet naïef vrije handel omarmen. Hoe wordt de besluitvorming daarover georganiseerd? Het is de vraag of de overheid hierin wel een regierol kan nemen, als de politiek vooral naar binnen kijkt en de ambtelijke top de daarvoor benodigde diepe kennis en netwerken ontbeert.

De transitie naar een duurzaam, emissie-arm en circulair bedrijfsleven zal alleen plaatsvinden via een combinatie van heldere regels en beprijzing. Beprijzen via heffingen is een enorme uitdaging gezien de fiscale IT-systemen van de overheid nu al geen veranderingen meer aankunnen.

Dit zijn slechts enkele voorbeelden, maar het plaatje is duidelijk. Omgaan met de vormende trends

beschreven in vorig hoofdstuk vereist regie en sturing – en daaropvolgend actie. Dat gebeurt nauwelijks. Capaciteiten zijn er niet op ingeregeld. Een disproportionele hoeveelheid tijd en politiek leiderschap wordt besteed aan het oplossen van problemen uit het verleden (bijv. de gaswinning in Groningen, de toeslagenaffaire). Dat is belangrijk, maar daardoor is er onvoldoende tijd en energie beschikbaar voor een integrale visie over de lange termijn toekomst van Nederland. De crises en uitdagingen stapelen zich op en Nederland staat grotendeels stil.

De crises en uitdagingen stapelen zich op en Nederland staat grotendeels stil

Een staat van verlamming

Voor veel van de grote opgaven in Nederland is de probleemanalyse glashelder. Het bedenken van oplossingsrichtingen lukt ook. Maar toch wordt er nauwelijks actie ondernomen. Er is een aantal oorzaken voor de huidige staat van verlamming.

Politieke versplintering. De Tweede Kamer kent 20 verschillende fracties, dat is een verdubbeling ten opzichte van 40 jaar geleden. De versplintering bemoeilijkt het vormen van een regering en resulteert in dichtgetimmerde regeerakkoorden. Het leidt tot een gebrek aan daadkracht van het kabinet en tot een oppositie zonder verantwoordelijkheid. De kans op meeregeren is immers klein, en dus is kritiek leveren vanaf de flanken simpel. Het versnipperde politieke veld leidt ook tot profileringsdrang op de korte termijn. Omdat fracties steeds kleiner worden, ontbreekt het de Kamerleden bovendien vaak aan noodzakelijke inhoudelijke kennis.

Allocatieproblemen. Elke vierkante meter in Nederland is vergeven. Elke beslissing om ruimte nieuwe invulling te geven komt dus met (tijdrovende) discussie. Er moet namelijk een reeds

bestaande invulling voor worden opgegeven. Het bemoeilijkt de energietransitie, als er geen ruimte wordt gevonden voor een nieuw transformatorhuis. Het bemoeilijkt migratiebeleid, als er geen ruimte wordt gevonden voor nieuwe woningen. Het bemoeilijkt de watervoorziening, als er geen ruimte wordt gevonden voor waterwinning.

Verkokering. Veel grote vraagstukken zijn interdepartementaal. Door de opzet van ministeries en beperkte dwarsverbindingen worden deze vraagstukken vaak niet integraal opgepakt. Migratie valt bijvoorbeeld officieel onder Justitie en Veiligheid, maar daar wordt alleen naar asielmigratie gekeken. Arbeidsmigratie valt onder Sociale Zaken en Werkgelegenheid, studiemigratie valt onder Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, en het benodigd aantal woningen valt onder Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. Deze ministeries werken in grote mate langs elkaar heen en budgetten zijn gefragmenteerd. Daardoor kan er geen integraal lange termijn migratiebeleid worden gevoerd.

Overleg met de gevestigde belangen. In Nederland worden vooral de gevestigde belangen betrokken en gehoord, tot en met de laatste beslissing. Dit overleg leidt tot minder maatschappelijke onrust en frictie, maar het proces is ook tijdrovend, weinig toekomstgericht, en defensief van karakter. De drang om specifieke uitzonderingen vast te leggen in regels zorgt voor enorm complexe compensatiemaatregelen die uiteindelijk leiden tot bestuurlijk onvermogen. Het leidt ook tot kortzichtigheid. Winst in de toekomst legt het af tegen kosten in het heden.

Dit alles resulteert in de angst en het onvermogen om pijnlijke keuzes te maken, en dat leidt tot uiteindelijk stilstand.

Nederland in beweging

Om Nederland weer in beweging te krijgen zijn ingrijpende veranderingen nodig. Het handelingsvermogen van de overheid moet worden vergroot. En allereerst is er een perspectiefrijke visie nodig met duidelijke beleidsprioriteiten, waarop de gehele samenleving zich kan richten.

Het vergroten van het handelingsvermogen van de overheid begint bij het tegengaan van de politieke versplintering. Die is praktisch oplosbaar

door parlamentsverkiezingen in twee rondes te houden³². In de eerste ronde stemt iedereen op de partij van voorkeur. In de tweede ronde kan er alleen gestemd worden op de bijvoorbeeld acht grootste partijen uit de eerste ronde. Dit systeem beperkt het aantal partijen en alle stemmen tellen mee^e.

Een tweede verandering is het benoemen van transitie-ministers. Zij krijgen integrale verantwoordelijkheid over de belangrijkste beleidsprioriteiten voor de komende kabinetsperiode – en bij voorkeur ook daarna. Hun mandaat overstijgt de verantwoordelijkheden van de bestaande ministeries. Zij beslissen over de verdeling van mensen en middelen over de ministeries die aansluiten bij hun beleidsprioriteit. Dat geeft dus een matrixstructuur waarbij transitie-ministers langs verschillende bestaande portefeuilles werken. Op deze manier wordt de bestaande disfunctionele verkokering en het gebrek aan eigenaarschap tegengegaan. Transitie-ministers zijn vanuit het kabinet naar het parlement verantwoording verschuldigd over de succesvolle uitvoering van het betreffende beleid. Een voorbeeld: de transitie-minister voor Ruimte is integraal verantwoordelijk voor de succesvolle uitvoering van een Masterplan Ruimte.

De laatste en meest belangrijke verandering is dat de overheid de functie van transitieregisseur actief moet vervullen. Het Nederlandse model van pragmatisch polderen gaat gepaard met een overheid als procesmanager. Die rol is niet langer geschikt voor de opgaven waar Nederland nu voor staat. De systeemveranderingen die nu op hoog tempo nodig zijn, zullen zonder regie namelijk niet worden opgepakt. Hoe cruciaal de rol ook zal zijn van het innovatieve vermogen van burgers en organisaties, grote systeemwijzigingen vragen leiderschap van het openbaar bestuur. De overheid dient initiatief te nemen door een aantal duidelijke ambities, principes, en prioriteiten neer te zetten. Een stip op de horizon.

Dit leiderschap vraagt om vaardigheden en kennis die nu te weinig beschikbaar zijn. Er moet worden geïnvesteerd in de capaciteiten van het politieke

^e Als het implementeren van dit systeem te lang duurt omdat de Grondwet gewijzigd moet worden, dan is het instellen van een kiesdrempel een goed alternatief.

Een hoopvolle toekomstvisie en heldere beleidsprioriteiten staan aan de basis van een nieuw sociaal contract tussen regisseur en spelers. Tussen overheid, burgers, en organisaties

en ambtelijke apparaat. De inhoudelijke ondersteuning van het parlement is nu ver onder de maat. Wij stellen voor om naast de afdeling voor wetgevende ondersteuning ook een stevige afdeling voor inhoudelijke ondersteuning te plaatsen. Alle Kamerleden krijgen toegang tot deze afdeling, en kunnen worden ondersteund op inhoudelijke vragen. Dat is nodig, want door de versnippering, de afbreuk van wetenschappelijke partijbureaus, en een gebrek aan ondersteuning, ontbeert het Kamerleden aan de benodigde kennis. Limitering van het aantal schriftelijke vragen aan het kabinet zou ook serieus moeten worden overwogen - dat vergt nu veel ambtelijke capaciteit.

Daarnaast moet het ambtelijk apparaat worden versterkt. Dat begint met goed leiderschap gefocust op de lange termijn en degelijk personeelsbeleid. Departementen dienen te worden geleid door een bestuursraad met vakken. Hun taak is geen procesmanagement, maar regie. Ieder jaar dient de agenda van het departement te worden gepubliceerd en getoetst aan de eigen missie en de prioriteiten van het kabinet. Zo ontstaat er weer strategisch beleid voor de lange termijn. De ambtelijke top circuleert nu van ministerie naar ministerie, vaak zonder langere tijd op dezelfde post te blijven zitten. Daarmee is er weinig sprake van verankering van kennis binnen een departement. Wij roepen daarom op tot helder personeelsmanagement van de Rijksdienst die zich richt op de inhoudelijke taken van de Rijksoverheid. Net zoals in een commerciële organisatie moet de directeur-generaal die gaat over het bredere personeelsbeleid verantwoording afleggen over de vraag of de personeelscapaciteiten voldoen aan de die organisatie-eisen.

Versterking van de uitvoering van beleid is randvoorwaardelijk voor succesvolle transities. De politieke aandacht gaat nu vooral naar het maken van beleid en te weinig naar de uitvoering. Beleid is te complex geworden, moeilijk uitvoerbaar, en slecht te controleren op effectiviteit. Transities vragen juist om krachtige, duidelijke, en doelgerichte uitvoering.

De fase is aangebroken dat het definiëren en uitvoeren van een toekomstvisie niet langer op zich kan laten wachten. Het risico van geen beslissingen is groter dan van een paar misschien niet geheel perfecte beslissingen. De Staat moet een leidende rol durven te nemen en de visie bepalen. Maatschappelijke actoren kunnen en moeten zich daarop oriënteren.

Een hoopvolle toekomstvisie en heldere beleidsprioriteiten staan aan de basis van een nieuw sociaal contract tussen regisseur en spelers. Tussen overheid, burgers, en organisaties. In het volgende hoofdstuk presenteren we daar een eerste aanzet toe.

4 EEN TOEKOMSTVISIE EN BELEIDSPRIORITEITEN

Visie op de toekomst

Nederland heeft behoefte aan een stip op de horizon – een hoopvol verhaal. Er zijn al diverse partijen geweest die zo'n verhaal hebben opgesteld, zoals bijvoorbeeld de VNG met Nederland 2040³³. Wij presenteren op hoofdlijnen ook een toekomstvisie voor Nederland. De toekomst van Nederland ziet er in al deze visies gelukkig vergelijkbaar uit. Daar ligt het probleem dus niet. Maar wat is er nodig om dat toekomstbeeld te realiseren? Dit rapport concretiseert de beleidsprioriteiten die daarvoor de komende vijf jaar noodzakelijk zijn.

Wij zien een Nederland voor ons waar genoeg ruimte is voor betaalbare woningen. Met meer natuur en ruimte voor recreatie. Een Nederland waar flink is geïnvesteerd in moderne infrastructuur zoals de smart grid, en waar randregio's goed zijn aangesloten op de Randstad. Iedereen heeft toegang tot goede publieke voorzieningen, zoals gezondheidszorg en onderwijs. Wij zien een Nederland met een hoogwaardige, schone economie. Met geen krappe, maar een knappe arbeidsmarkt. Waarin Nederland een wereldleidende positie heeft op een aantal belangrijke kennisclusters zoals voedseltechnologie, chipfabricage, en klimaat- en natuurherstel. Waar duurzaam wordt geproduceerd en geconsumeerd. En waar Nederland hecht samenwerkt met de EU, op het gebied van veiligheid, economie, en klimaat. Wij zien een saamhorig Nederland waar iedereen wordt gehoord en gewaardeerd. Waar belangrijke beroepen zoals docenten, timmerlieden, politieagenten, en zorgverleners meer waardering ontvangen. Een Nederland waar iedereen mee kan doen omdat er wordt geïnvesteerd in de levenslange ontwikkeling van mensen. Waar burgers zich gerepresenteerd voelen, en ook participeren in de besluitvorming.

Wij zien een Nederland waar dat alles mogelijk wordt gemaakt omdat de hele Nederlandse samenleving de schouders eronder zet.

Beleidsprioriteiten voor de komende jaren

Een hoopvol verhaal voor de toekomst vereist heldere beleidsprioriteiten. Wij zien vijf topprioriteiten voor de komende vijf jaar:

- Het creëren van ruimte en investeren in de fysieke leefomgeving
- De transitie naar een hoogwaardige, schone economie
- Het ontwikkelen van een goed opgeleide (beroeps)bevolking
- Het versterken van het sociale weefsel
- Het terugbrengen van Nederland binnen de grenzen van een leefbare aarde

Deze prioriteiten staan wat ons betreft vast. Ze volgen logisch uit onze analyses van de trends, die wij in onze eerdere rapporten hebben gepresenteerd en in de vorige hoofdstukken hebben samengevat. In de volgende hoofdstukken doen we suggesties voor concrete oplossingsrichtingen om de gewenste systeemveranderingen in hoog tempo van de grond te krijgen. Het succes van de uitvoering is afhankelijk van het handelingsvermogen van de overheid, die daartoe het democratisch mandaat moet verwerven – zie vorig hoofdstuk. De prioriteiten zijn zeker, maar de suggesties voor oplossingen zijn precies dat: suggesties. We verschaffen een startpunt en doen een aanzet tot een maatschappelijke dialoog voor verdere invulling en andere suggesties om de genoemde doelen te realiseren. Het laatste hoofdstuk geeft een volledige weergave van al onze aanbevelingen.

Een hoopvol verhaal voor de toekomst vereist heldere beleidsprioriteiten

5 DE FYSIEKE LEEFOMGEVING

Een nieuwe indeling van Nederland

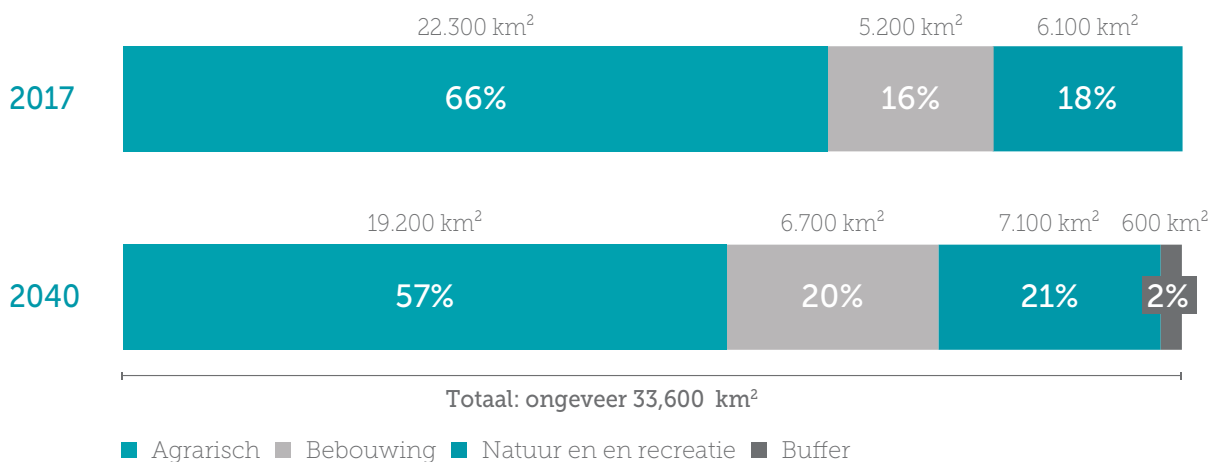
Nederland lijkt vol. Elke vierkante meter heeft een bestemming. Over elk nieuw ruimtelijk plan wordt gesteggeld. Het gaat namelijk ten koste van de huidige bezetting. Dat maakt de ruimtelijke ordening bijzonder ingewikkeld. Door groei van het aantal huishoudens zullen er voor 2040 zo'n 1-1,5 miljoen extra woningen nodig zijn³⁴. Met maximale stedelijke verdichting kunnen er niet meer dan 500.000 woningen bij worden gebouwd, dat is dus niet voldoende³⁵. Ook de vraag naar natuur- en recreatiegebieden neemt toe. Bovendien is natuurherstel nodig om de biodiversiteit te verbeteren. Het klimaatneutrale energiesysteem waarvan wordt gedroomd, is grotendeels gebouwd op windmolens en zonnepanelen³⁶. Die nemen significant meer ruimte in beslag dan gas- en kolencentrales. De mobiliteit moet worden uitgebreid, het (spoor)wegennet is namelijk overvol. De drinkwatervoorziening loopt ook tegen haar grenzen aan³⁷. Al deze ontwikkelingen vragen om meer ruimte – en die is er nu niet. Met de huidige inrichting van Nederland loopt alles vast. Het is een belangrijke oorzaak voor de stilstand waar Nederland zich nu in bevindt.

De grote vraag is dus: hoe wordt er ruimte vrij gespeeld? Op dit moment wordt ongeveer 66% van het landoppervlak ingenomen door de agrarische sector. Zo'n 16% van Nederland is bebouwd voor wonen, werken, mobiliteit, energie-infrastructuur, etcetera. De overige 18% is natuur- en recreatiegebied³⁸.

De huidige verdeling van het landoppervlak is onevenredig en onlogisch. Er is zonder twijfel ruimte nodig voor bebouwing en natuur. De agrarische sector zal dus ruimte moeten maken. Dat volgt ook uit de stip op de horizon voor de landbouw: duurzaam, circulair, en zoveel mogelijk in korte ketens.

De huidige verdeling van het landoppervlak is onevenredig en onlogisch

Figuur 6. Landgebruik in Nederland

Noot: Agrarisch terrein omvat o.a. grasland, akkerland, tuinbouw. Bebouwing omvat o.a. woningen, mobiliteit, infrastructuur. Natuur en recreatie omvat o.a. bos, drasland, parken en plantsoenen. De totale oppervlakte van Nederland inclusief water is ongeveer 41.500 km². Bron: CBS (laatste cijfers voor 2017); DenkWerk-analyse

De agrarische sector neemt nu tweederde van het land in, terwijl het aandeel van de primaire landbouw in het BBP slechts zo'n 1,5% is⁵⁹. Qua werkgelegenheid is de sector goed voor slechts 2%^f. De landbouwsector draagt wel voor 60% bij aan de Nederlandse stikstofuitstoot⁴⁰, en voor meer dan 15% aan het totaal aan broeikasgassen^{9,41}. Daar komt nog bij dat veel boerenbedrijven zonder overheidssubsidies niet rendabel zijn. Gemiddeld krijgt een boerenbedrijf voor minimaal €20.000 aan jaarlijkse subsidie. Dat telt op tot een kwart van hun gemiddelde inkomen. Het is ook niet zo dat de landbouw essentieel is voor de Nederlandse voedselzekerheid⁴². Meer dan 75% van het geld dat wordt verdiend door het agrocomplex is gebaseerd op export⁴³. Driekwart van het eten wat binnen Nederland wordt geconsumeerd is juist in het buitenland geproduceerd⁴⁴. Zowel vanuit ruimtelijk, ecologisch, als financieel opzicht is het onlogisch om de agrarische sector aan te houden in de huidige vorm. Het afschalen van de landbouw ligt gevoelig. Maar gezien de ruimtelijke patstelling, de stikstofcrisis, en de bredere transitie naar een schone economie, is het onontkoombaar.

De meest grondintensieve, vervuilende, en exporterende landbouwactiviteiten moeten worden afgeschaald. Dat zijn de rundveehouders. Ruim 50% van de landbouwgrond is grasland, gebruikt voor het voeden van voornamelijk koeien⁴⁵. Rundvee is de grootste uitstoter van stikstof, en de veeteelt en mestaanwending zijn ook de grootste uitstoters van broeikasgassen. Bovendien behoren vlees en zuivel tot de grootste exportproducten van de Nederlandse landbouw⁴⁶.

De overheid heeft het voornemen al om de meest uitstotende boerenbedrijven uit te kopen. Let wel: het voornemen is om de stikstofrechten op te kopen, niet de grond. Dat is dus geen directe oplossing voor de schaarste aan ruimte. De overheid zal op schaal grond van boeren moeten opkopen en herbestemmen. Naar schatting moet 7% van het Nederlandse landoppervlak vrij worden gemaakt voor bebouwing, natuur en recreatie in 2040. Om

te voorkomen dat alle ruimte direct weer gealloceerd is en om snelheid te behouden (ook voor komende jaren), is het verstandig om een buffer in te calculeren. Met een buffer van 2% zal zo'n 9% van het landoppervlak vrijgemaakt moeten worden. Dat geeft de bewegingsvrijheid die zo hard nodig is. Bij de herbestemming van landbouwgrond tot natuur- en recreatiegebied kan een rol liggen voor de huidige eigenaren. Een boerenbedrijf verandert dan in een natuurbeheerder.

Zo'n operatie komt met grote impact op agrarische ondernemers, gezinnen, en gemeenschappen. Hun identiteit en toekomstperspectief staan op het spel. Wat wordt iemands nieuwe plek in de maatschappij? Dat gaat verder dan het bieden van aantrekkelijke uitkoopvoorwaarden. Zonder serieuze aandacht voor deze menselijke en bijna existentiële vraag zijn hervormingen gedoemd te mislukken.

Investeren in de fysieke leefomgeving

Met de vrijgespeelde grond kan worden geïnvesteerd in woningen, infrastructuur, natuur, en recreatie. Wat betreft de woningopgave moet nadrukkelijk worden gekozen voor buitenstedelijk bouwen, waarbij de nieuwe groene wijken voldoen aan de klimaat- en energie-eisen van 2050⁴⁷. Dat kan met een wonen-plus-natuurstrategie: voor iedere vierkante kilometer met woningen wordt minstens een vierkante kilometer natuur aangelegd⁴⁸. Er zijn al enkele van dit soort initiatieven op lokaal niveau. De Nederlandse bevolking heeft sterke behoefte aan een hogere landschapskwaliteit en nabije toegang tot natuur en recreatie. Uitbreiden van het natuurareaal is ook in lijn met de Europese doelen om de biodiversiteit te vergroten. Het uitkopen van landbouwgrond zal ook leiden tot lagere grondprijzen. De huidige grondschaarste is een veroorzaker van de hoge woningprijzen. Deze strategie draagt dus bij aan de betaalbaarheid van woningen.

Er moet ruimhartig worden geïnvesteerd in zaken als energie-infrastructuur, mobiliteit, en natuur. Nederland heeft een indrukwekkende staat van dienst op het gebied van infrastructurele projecten: de Deltawerken, het droogleggen van Flevo-land, de Afsluitdijk. Investerings in de publieke infrastructuur worden tegenwoordig echter te veel als business case benaderd. Besluiten worden

f Voor het gehele agrocomplex liggen deze percentages hoger. Het aandeel in het BBP is dan ongeveer 6,5% en in de werkgelegenheid circa 7,5%. Het landgebruik komt echter voor de rekening van de primaire landbouw: de veehouderij, de akkerbouw, en de tuinbouw.

g Dat is nog exclusief de uitstoot van direct gerelateerde industrie zoals kunstmestfabrieken die aan de landbouw leveren; een van de grootste groepen gasafnemers in de Nederlandse industrie.

genomen op basis van de enge financiële lens, in plaats van de brede welvaarts lens. Dat is overstandig, want het doel van zo'n investering is maatschappelijk – en geen rendabiliteit. Het kostenplaatje zou dus ook niet leidend moeten zijn in de beslissing.

Om in een transitie flexibiliteit en robuustheid te bewaken is het bovendien verstandig de infrastructuur te overdimensioneren. Dat is beter dan een puur budgettaire insteek om precies aan de vraag te voldoen met risico op onderdimensioneren.

DenkWerk heeft eerder werk uitgebracht over dit thema. Voor meer detail verwijzen we naar: **Klein Land, Grote Keuzes**

6 DE ECONOMIE

De economie onder spanning

De veranderende demografie zorgt ervoor dat het binnenlandse arbeidsaanbod terugloopt. De zorgvraag explodeert juist. Zelfs als er royaal wordt ingezet op gerichte arbeidsmigratie, dan nog zal de arbeidsmarkt onder structurele spanning staan⁴⁹. De grote vraag naar arbeid in de publieke sector zet de private sector onder druk. Dat is problematisch, want de private sector is de financierende motor achter de Nederlandse verzorgingsstaat. Om die rol te blijven vervullen zal de sector dus flink moeten groeien in termen van productiviteit. De meest trefzekere manier om dat te doen is afscheid nemen van activiteiten met lage toegevoegde waarde, en inzetten op activiteiten met hoge toegevoegde waarde. Om het huidige welvaartsniveau te behouden (of te verhogen) dient er te worden ingezet op het versterken van het internationale concurrentievermogen van de private sector.

Een nieuwe portfolio aan economische activiteiten is logisch vanuit economisch opzicht, maar ook noodzakelijk vanuit een ruimtelijk en ecologisch perspectief. In een land met een krappe

arbeidsmarkt, een tekort aan ruimte, en een overbelast elektriciteitsnet, moet strategisch sturing worden gegeven aan economische activiteiten. Arbeidsintensieve activiteiten met lage toegevoegde waarde en die veel energie verbruiken en/of veel land gebruiken, moeten plaats maken.

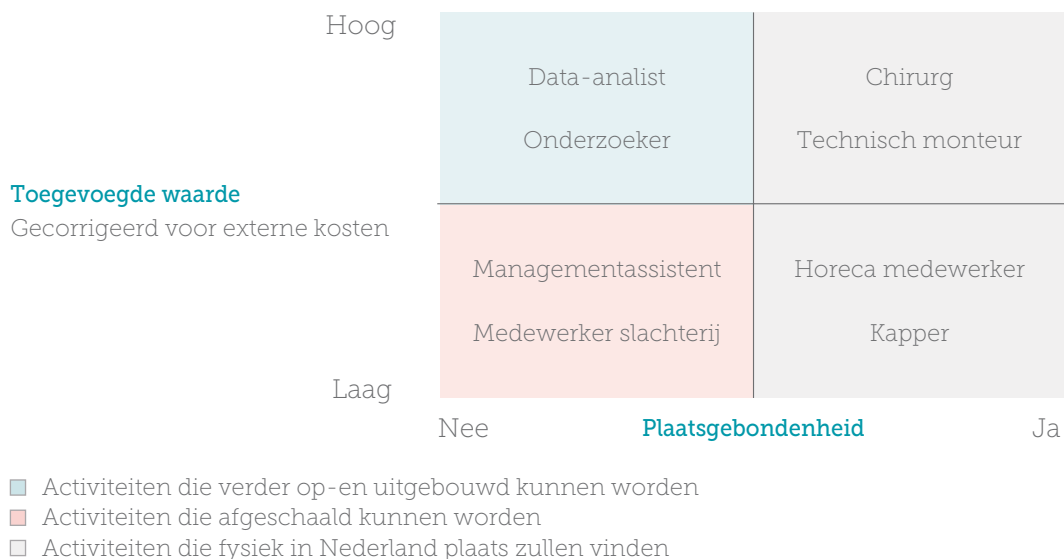
Het is tijd om te bewegen naar een vernieuwde economie. Een economie die past bij een dichtbevolkt, hoogopgeleid land. Met bedrijvigheid die klimaatneutraal en natuurvriendelijk is. En met private activiteiten die internationaal kunnen concurreren op het hoogste niveau.

Een raamwerk voor de Nederlandse economie

Om te bepalen wat voor activiteiten in die nieuwe economie passen, introduceren wij een raamwerk dat sectoren en banen indeelt aan de hand van twee assen:

- **Plaatsgebondenheid**: de mate waarin fysieke aanwezigheid vereist is
- **Toegevoegde waarde**, gecorrigeerd voor externaliteiten: de mate waarin een sector of baan waarde toevoegt, waarbij maatschappelijke kosten zoals vervuiling worden meegewogen

Figuur 7. Schematische indeling van economische activiteiten

Plaatsgebonden sectoren en banen zullen in Nederland plaatsvinden. Het gaat om specifieke diensten en productie die niet in een ander land kunnen worden uitgevoerd. Dat zijn publieke diensten zoals de zorg, veiligheid, en het openbaar bestuur. Maar ook private sectoren zoals de bouw, horeca, schoonmaak, en persoonlijke verzorging.

Voor alle niet plaatsgebonden sectoren en banen moet tenminste de discussie worden gevoerd of ze in Nederland passen. Deze activiteiten concurreren op internationaal niveau en dicteren daarmee het nationale welvaartsniveau. Het is logisch om in te zetten op activiteiten met hoge toegevoegde waarde en lage externe kosten. Deze activiteiten dragen bij aan het concurrentievermogen en houden het welvaartsniveau op peil. Daarnaast hebben deze activiteiten geen of beperkte externe kosten zoals landgebruik, energieverbruik, uitstoot, en slechte arbeidsomstandigheden. Precies dezelfde logica werkt om te beargumenteren dat het verstandig is om afscheid te nemen van activiteiten met lage toegevoegde waarde en hoge externe kosten^h.

Enkele voorbeelden om het concept in de praktijk te brengen:

- Hoog complexe, technologische activiteiten zoals de halfgeleiderindustrie (ASML, NXP) en betaalsysteemplatformen (Adyen, Mollie) zijn niet plaatsgebonden. Die sectoren zouden dus ook over de grens kunnen plaatsvinden. De toegevoegde waarde gecorrigeerd voor externaliteiten is echter zeer hoog. Nederland moet dit soort activiteiten behouden en uitbouwen.
- Veehouders zijn niet plaatsgebonden en komen met enorme externe kosten in de vorm van uitstoot en water- en landgebruik. Daarnaast zijn deze activiteiten arbeidsintensief. Deze activiteiten moeten dus worden afgeschaald en/of radicaal verduurzaamd.
- Staalproductie (Tata Steel) is niet plaatsgebonden en komt met enorme externe kosten in de vorm van uitstoot en gezondheidsrisico's voor omwonenden. Deze activiteiten moeten dus worden afgeschaald en/of radicaal verduurzaamd.

^h We willen benadrukken dat dit raamwerk niets zegt over de inzet van mensen en de kwaliteit van hun werk. Het is enkel een manier om economische activiteiten in te delen en van daaruit te bepalen of die activiteiten goed binnen Nederland passen.

In een land met een krappe arbeidsmarkt, een tekort aan ruimte, en een overbelast elektriciteitsnet, moet strategisch sturing worden gegeven aan economische activiteiten

Uitfaseren en opbouwen

Elke activiteit kan op deze manier worden benaderd. Niet plaatsgebonden activiteiten met hoge externe kosten moeten worden ontmoedigd te blijven, of worden aangemoedigd zich aan te passen. Verdwijnen of veranderen dus. De instrumenten om die beweging in gang te zetten zijn ferme normering en/of beprijzing, en het stopzetten van de huidige financiële ondersteuning door de overheid. Activiteiten kunnen overigens wel verplaatsen van kwadrant. Als de externe kosten nu hoog zijn, kan dat verminderd worden door de productie radicaal te verduurzamen.

Er moet juist worden ingezet op het opbouwen en versterken van kennisclusters die internationaal concurreren. Naast de eerdergenoemde halfgeleiderindustrie en betaalsystemen, is Nederland sterk op het gebied van voedseltechnologie, watermanagement, logistieke planning, en bio-technologie. In veel van deze sectoren zit nog enorme groei. Hier ligt een verantwoordelijkheid voor de overheid om de juiste randvoorwaarden te scheppen, zoals investeren in universiteiten en het inzetten van financiële prikkels om onderzoek en ontwikkeling te stimulerenⁱ. Er er ligt vooral ook een verantwoordelijkheid voor bedrijven en investeerders om wereldleidende kennisclusters op en uit te bouwen in Nederland. Een prachtig voorbeeld is de fotonische chipindustrie. Universiteiten, gevestigde marktpartijen, en de overheid werken samen om een wereldleidende positie op te bouwen en investeren komende jaren enkele

ⁱ Denk bijvoorbeeld aan het uitbreiden van de WBSO (Wet Bevordering Speur- en Ontwikkelingswerk) en de uitgifte van innovatievouchers aan het MKB.

honderden miljoenen⁵⁰. Dat zijn grote stappen in de goede richting. Wat ons betreft zou de inzet nog hoger mogen zijn. Andere clusters waar op gefocust kan worden zijn technologie rond klimaat- en natuurherstel, AI-toepassingen, en nanotechnologie (naast de eerder genoemde clusters waar Nederland al excelleert).

Een belangrijke dimensie die bij plaatsgebondenheid hoort, is het strategisch belang om bepaalde productie en diensten binnen de regio te houden. Binnen het raamwerk kan mijnbouw dus bijvoorbeeld ook fysieke aanwezigheid vereisen binnen Europa. Niet vanuit praktisch oogpunt, maar vanuit strategisch belang. De nieuwe geopolitieke realiteit dwingt Europa om minder afhankelijk te worden van andere landen voor kritieke grondstoffen⁵¹. Voor de energietransitie zijn batterijen bijvoorbeeld essentieel. Daarvoor is voornamelijk het metaal lithium nodig. China controleert een groot deel van de wereldwijde lithiumproductie. Om toegang tot lithium te verzekeren, kan Europa erover nadenken om zijn mijnbouwactiviteiten uit te bouwen. Dit soort strategische keuzes rond het handelsbeleid en industriebeleid van de EU zullen steeds belangrijker worden. Dat brengt ook de keus voor Nederland: waar wordt ingezet op een

EU-agenda, en welke zaken worden nationaal geregeld?

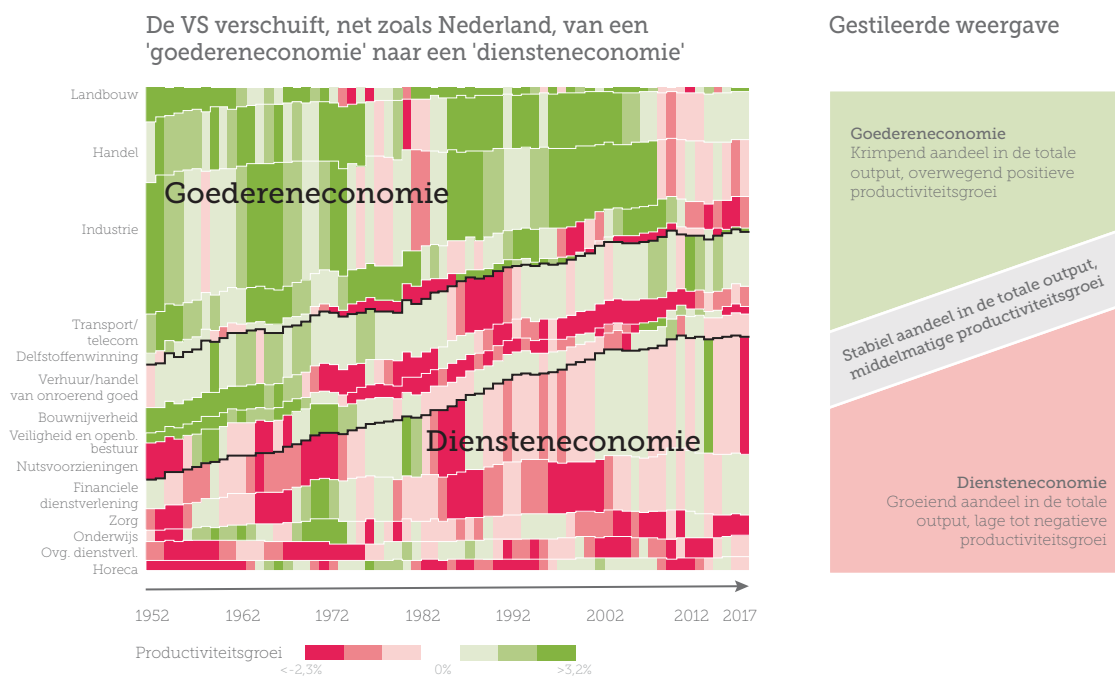
De rol van de EU voor marktordening en fondsen voor digitalisering en energietransitie wordt steeds belangrijker. Om die rol goed tot uiting te laten komen is het zaak dat het grote aantal subsidiepotten wordt gestroomlijnd, net zoals in het kader van de IRA¹ in de VS gebeurt⁵². Nu zijn alle fondsen gefragmenteerd, wat aanspraak maken op fondsen complexer maakt. Er zou meer steun verleend moeten worden via fiscale trajecten.

Het belang van productiviteitsgroei

Een steeds groter aandeel van de werkzame bevolking werkt in dienstensectoren⁵³. Goederenproductie wordt steeds efficiënter. Daardoor nemen de kosten af. Automatisering vindt traag en op bescheiden schaal plaats in arbeidsintensieve (publieke) diensten. De lonen in die dienstensectoren stijgen echter – begrijpelijkerwijs – mee met die in de rest van de economie. Tegelijkertijd is er in sommige publieke diensten zelfs sprake van productiviteitsdaling⁵⁴. De publieke sector neemt

¹ Inflation Reduction Act, een fonds van \$500 miljard in uitgaven en belastingvoordelen om onder andere de energietransitie te stimuleren.

Figuur 8. Productiviteitsdata per sector over tijd in de VS

Bron: Denkwerk-analyse op basis van data van World KLEMS, EU KLEMS, en BCG Center for Macroeconomics

daardoor een steeds groter deel in van de arbeidsmarkt. Dat is problematisch, want de steeds duurdere publieke diensten worden gefinancierd uit de verhoudingsgewijs krimpende private activiteiten.

De verdienstelijking van de economie zal in de toekomst doorzetten. Naast het zojuist uitgelegde mechanisme komt dat aan de publieke kant ook door de exploderende zorgvraag. Aan de private kant komt het ook doordat de toegevoegde waarde van productie afneemt en de waarde van diensten juist toeneemt (zie hoofdstuk 2, figuur 4 voor de 'Smile Curve'). De toegevoegde waarde verplaatst zich naar de voor- en achterkant van het productieproces; naar diensten zoals onderzoek en gepersonaliseerde marketing.

Nederland staat dus voor een enorme uitdaging. Het aandeel werkenden in de private sector neemt af. Die private sector moet de publieke sector financieren. De publieke sector wordt juist groter en het bewerkstelligen van productiviteitsgroei is daar lastig. Als Nederland bijvoorbeeld een gemiddelde groei van het BBP van 1,5% per jaar wil realiseren tot 2040, dan is een productiviteitsgroei van ongeveer 1,4% per jaar nodig^k. Die percentages betreffen de hele economie. Onder de assumptie dat de publieke sector geen productiviteitsgroei laat zien, is de benodigde productiviteitsgroei voor de private sector ruim meer dan 2% per jaar. Dat soort groeicijfers zijn ongeëvenaard over de afgelopen decennia. In de afgelopen 10-15 jaar lag de productiviteitsgroei van het Nederlandse BBP op slechts 0,3%. Er wordt veel verwacht van digitalisering en innovatie, maar dat zal op zichzelf niet toereikend zijn. De beweging naar een hoogwaardige diensteneconomie is hoogst noodzakelijk^l.

Nederland moet afscheid nemen van activiteiten met lage toegevoegde waarde, en activiteiten met hoge toegevoegde waarde op- en uitbouwen. De welvaartsgroei die dat genereert is nodig om te investeren in de zorg, onderwijs, de energietransitie, defensie, etcetera. Er moet flink worden geïnvesteerd in de Nederlandse publieke sector. Dat is enerzijds aan de kant van innovatie, om

de kwaliteit omhoog te brengen. Maar anderzijds vooral ook in de salariering en arbeidsvoorwaarden van de werknemers. Het op- en herwaarderen van dit soort vitale sectoren is essentieel voor het verbeteren van het sociale weefsel van het land (zie hoofdstuk 8). Dat kost geld, maar leidt tot de toename in maatschappelijk aanzien die deze sectoren verdienen.

[DenkWerk heeft eerder werk uitgebracht over dit thema. Voor meer detail verwijzen we naar:](#)

[Globalanceren](#)

[Migratie als Motor](#)

[Publiek en Effectief, het kan!](#)

^k Dit gaat uit van een bijdrage aan de groei van het BBP van ongeveer 0,1% per jaar door groei in het totaal aantal gewerkte uren tot 2040. Dat is het gemiddelde tussen de scenario's 'Limiteren' en 'Stimuleren', zoals gepresenteerd in het DenkWerk-rapport Migratie als Motor.

^l Ter verduidelijking: er is nog steeds ruimte voor productiebedrijven, de toegevoegde waarde bij dit soort bedrijven verplaatst echter steeds meer naar kennis, in plaats van productie.

7 DE (BEROEPS)BEVOLKING

Fors investeren in levenslange ontwikkeling

De transitie van de economie zal alleen succesvol zijn als Nederland fors investeert in mensen. Dat begint bij basis- en middelbaar onderwijs. Onderwijs is het fundament van de samenleving. Het niveau van het onderwijs zakt echter al jaren weg en in plaats van dat het kanselijkheid creëert, vergroot het huidige onderwijssysteem de ongelijkheid⁵⁵. De negatieve trend van Nederlandse onderwijsresultaten in internationale vergelijkingen moet worden omgebogen. Nederland dient weer een top kwartiel positie in te nemen binnen de OESO.

Versterking van het onderwijs begint met een uitgebreid programma van voorschoolse educatie. Deze vorm van onderwijs is gericht op kinderen van 2,5 tot 4 jaar die opgroeien in een sociaal ongunstige thuissituatie, zodat zij niet met een onoverbrugbare achterstand aan het onderwijs beginnen. Daarnaast moet worden gefocust op het ondersteunen van scholen in het primair onderwijs, het verminderen van het lerarentekort, en het reduceren van de ongelijkheid tussen scholen⁵⁶.

Levenslange ontwikkeling van de kennis en vaardigheden van alle groepen in de samenleving zou centraal moeten staan. Digitalisering biedt enorme kansen voor het verdienvermogen van Nederland, als ook om de krapte op de arbeidsmarkt het hoofd te bieden. Maar de globalisering van diensten en automatisering betekenen ook dat er veel banen in Nederland verloren zullen gaan (zie hoofdstuk 2). Deze mensen moeten worden begeleid in de transitie naar de nieuwe economie. Wij schatten in dat het om zo'n 45.000 mensen per jaar gaat die her- en bijscholing nodig hebben⁵⁷. De overheid en bedrijven dienen daarbij ondersteuning te bieden, zodat iedereen in de samenleving mee kan (blijven) doen. Daarnaast kan het onderwijs meer worden ingesteld op kennis en vaardigheden voor de 21e eeuw, om zo een adaptieve beroepsbevolking te ontwikkelen.

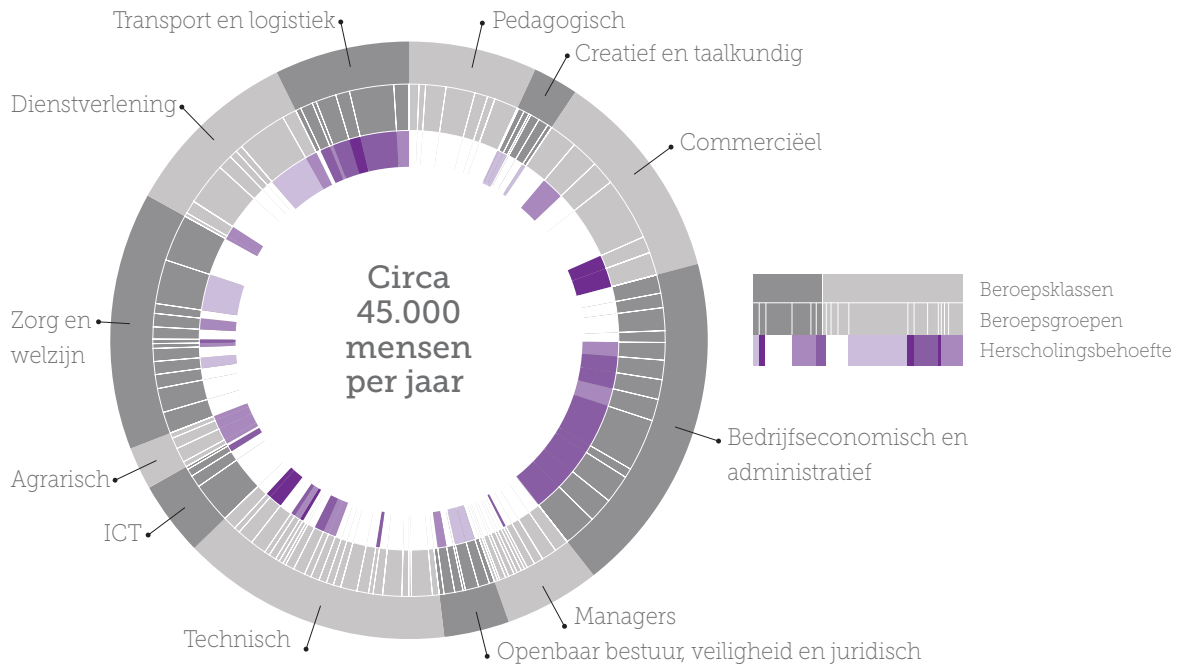
Naast de sociale component is levenslange ontwikkeling ook belangrijk vanuit economisch oogpunt. De potentiële waarde van digitalisering kan alleen worden ontsloten met de juiste digitale vaardigheden. Technologie leidt alleen tot innovatie en productiviteitsstijging als mensen nieuwe vaardigheden leren om die technologie toe te passen. Naar schatting moet de digitale kennis van ruim drie miljoen mensen significant worden opgewaardeerd in het komende decennium⁵⁸.

**Technologie leidt
alleen tot innovatie en
productiviteitsstijging
als mensen nieuwe
vaardigheden leren om die
technologie toe te passen**

Deze enorme her- en bijscholingsopgave vereist veranderingen vanuit overheid, organisaties, en individu. De overheid kan herscholingstrajecten naar tekortsectoren subsidiëren en stimuleren. Bijvoorbeeld naar de zorg en het onderwijs. De instroomeisen voor bepaalde beroepsgroepen moet worden versoepeld. De overheid kan de wettelijke kwalificatiestructuur versoepelen. De grootste rol ligt echter bij werkgevers. Organisaties kunnen meer letten op potentie en leervermogen van een sollicitant, in plaats van ervaring. Dat vergemakkelijkt baantransities. Organisaties moeten op schaal (digitale) ontwikkeltrajecten aanbieden om toekomstgericht digitale vaardigheden te ontwikkelen bij hun werknemers. Dat vereist investeringen, maar die zullen zich uitbetalen in productiviteitsgroei en verstevigd concurrentievermogen. De overheid kan leertrajecten en ondersteuning aanbieden voor inactieven en digibeten. Mensen met een digitale achterstand

Figuur 9. Her- en bijscholingsopgave tussen 2019 en 2030 – illustratief voor de huidige opgave, zie het eerdere DenkWerk-rapport Arbeid in Transitie voor meer details

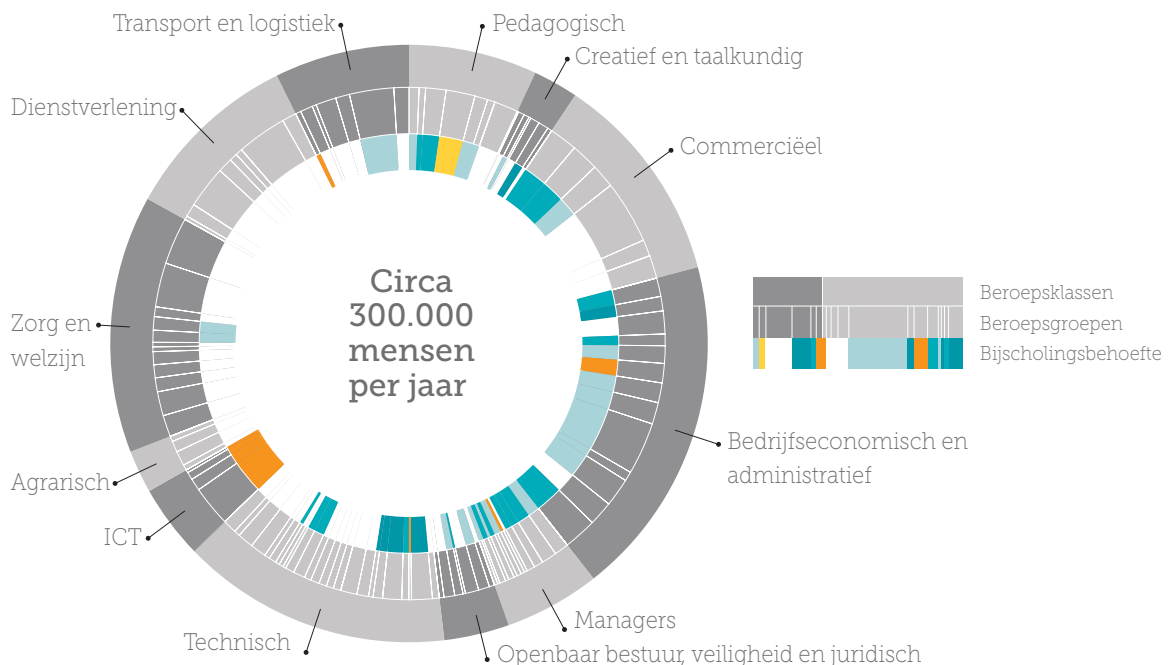
Herscholingsopgave: het verdwijnen van banen door technologische ontwikkeling

Mate waarin automatisering tot baanverlies zal leiden

0% 0-5% 5-10% 10-20% 20-40%

Bijscholingsopgave: het opwaarderen van digitale vaardigheden

Verandering van niveau digitale vaardigheden die vereist is

Blijven op bestaand niveau Basis – Gemiddeld Gemiddeld – Gevorderd
 Gevorderd – Gespecialiseerd Gespecialiseerd: continu Basis – Gevorderd

Noot: Beroepsklassen refereren naar een overkoepelende sector (bijv. zorg en welzijn), terwijl beroepsgroepen refereren naar een banencluster (bijv. verpleger). Wat betreft het niveau van digitale vaardigheden onderscheiden we hier vier niveaus: basis (simpele taken), gemiddeld (duidelijk omschreven taken), gevorderd (verschillende type en complexe taken), gespecialiseerd (complexe problemen, nieuwe oplossingen).

Bron: DenkWerk-analyse – zie het eerdere rapport Arbeid in Transitie voor meer detail; CBS brondata voor beroepsklassen en –groepen

kunnen bijzonder lastig meekomen in de alsmat complexere samenleving. Deze mensen hebben begeleiding nodig. Tenslotte heeft ook het individu de verantwoordelijkheid om tijd en/of middelen te investeren in toekomstbestendige ontwikkeling.

De overheid dient levenslange ontwikkeling (fiscaal) te steunen, maar de grote verantwoordelijkheid voor deze opgave ligt bij organisaties. Iedere werknemer moet ten alle tijden 'arbeidsmarktfit' zijn. Ook de onderwijssector heeft een rol: het opzetten van onderwijs aan werkenden vergt een nieuwe infrastructuur naast het initiële onderwijs.

Gericht migratiebeleid speelt een sleutelrol

Er is gericht migratiebeleid nodig om de juiste mensen aan te trekken. Het binnenlandse arbeidsaanbod loopt terug. Bovendien sluit de instroom van binnenlandse nieuwe arbeidskrachten niet aan bij de vraag op de arbeidsmarkt⁵⁹. Het onderwijs dimensioneert namelijk niet naar maatschappelijke behoefte. De tekorten zullen dus sectorbreed oplopen als er niet wordt ingegrepen. Alleen in de zorg loopt de arbeidsvraag tot 2040 al op met 700-800.000 extra mensen⁶⁰. Grootschalige herscholingstrajecten helpen, maar zullen zonder aanvullend gericht migratiebeleid absoluut onvoldoende zijn om de tekorten op te lossen.

Op dit moment wordt arbeidsmigratie nauwelijks gestuurd op samenstelling. Het huidige Nederlandse overheidsbeleid vat zich in een zin samen: er is geen grip op wie er via de EER^m binnenkomt vanwege het vrije verkeer van personen, en van buiten de EER worden (zo goed als) alleen kenniswerkers toegelaten. Dat beleid heeft geleid tot een wildgroei aan migratie, gedreven door de economische behoeften van een aantal organisaties. Het merendeel van de arbeidsmigranten wordt aange trokken door laagwaardige, arbeidsintensieve sectoren. Naar schatting is 80% van de werknemers in de kassen buitenlands. In slachterijen is dat ook zo'n 80%. In de distributiecentra telt het op tot 60%, en ook in de schoonmaak is het 60-80%ⁿ. De huidige manier van arbeidsmigratie vergroot de druk op de fysieke en maatschappelijke draagkracht,

maar draagt nauwelijks bij aan het oplossen van de tekorten in vitale beroepen of het verstevigen van het concurrentievermogen. Dat kan en moet anders.

Nederland moet op zoek naar een nieuwe samenstelling aan migranten. Zoals we in hoofdstuk 6 beargumenteerden kan Nederland sommige economische activiteiten uitfasen. Dat zijn activiteiten met hoge externe kosten die niet plaatsgebonden zijn. Juist in deze sectoren werken vaak veel arbeidsmigranten (bijv. kassen, slachterijen). Nederland zou migranten moeten aantrekken voor vitale, plaatsgebonden beroepen waar grote tekorten heersen, en voor kennisclusters waarin Nederland wil excelleren. Dat vraagt dus om een nieuwe mix aan migranten, met andere kennis en vaardigheden.

Daarnaast zal Nederland arbeidsmigranten moeten aantrekken van buiten de EER. Op dit moment komt zo'n 75% van de arbeidsmigranten uit Europa. Arbeidsmigratie vanuit Europa is de afgelopen decennia sterk toegenomen. Dat komt met name doordat landen uit Midden- en Oost-Europa tot de EU zijn toegetreden. Daardoor werd het mogelijk om op schaal goedkope arbeid naar Nederland te halen. Tussen 2006 en 2021 vertienvoudigde het aantal werknemers uit Midden- en Oost-Europa in Nederland⁶¹. Toch zou het een vergissing zijn die hoge groeicijfers langdurig door te trekken. De vergrijzing en ontgroening die Nederland meemaakt is minstens net zo erg in Europa^o. De Europese bevolking van 20-64 jaar loopt de komende 15-20 jaar terug met 10%⁶². Door economische convergentie van landen zoals Polen wordt ook het motief voor arbeidsmigratie minder sterk⁶³.

De vraag naar personeel in de zorg, het onderwijs, de bouw, en de techniek neemt in heel Europa juist toe. Landen als Duitsland en Frankrijk hebben in absolute zin veel meer mensen nodig dan Nederland. Duitsland verwacht een tekort van zeven miljoen werknemers in 2035⁶⁴. De vraag in Europa naar buitenlandse arbeid zwelt dus aan, terwijl het aanbod afzwakt. Met dat toekomstperspectief vist Nederland systematisch in de 'verkeerde' vijvers. In figuur 10 wordt de procentuele verandering van

^m Europese Economische Ruimte.

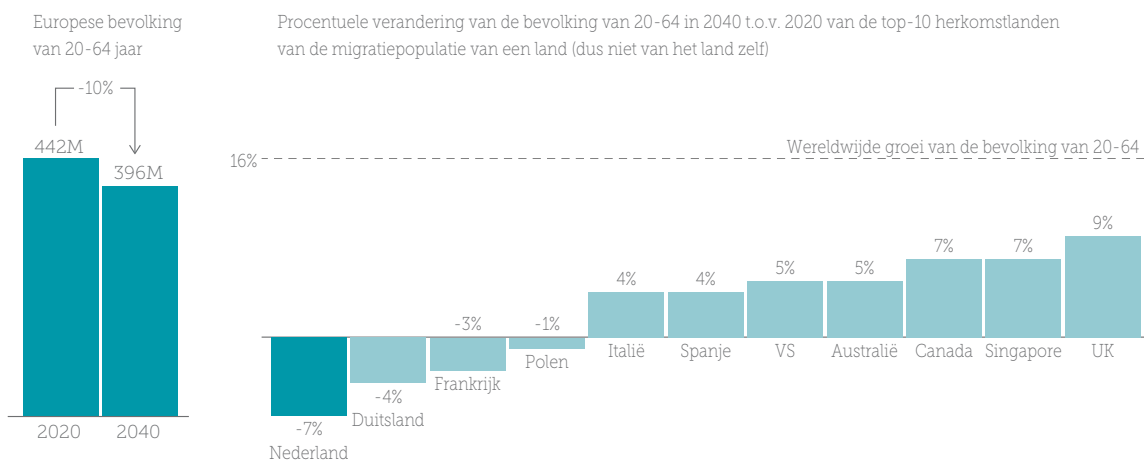
ⁿ Deze schattingen zijn op basis van een triangulatie van data van CBS Statline, SEO (Arbeidsmigratie in 2030), en verschillende nieuws- en organisatie websites (bijv. Glastuinbouw Nederland)

^o Oost-Europa vergrijst nog sterker, o.a. doordat een deel van de jonge bevolking naar West-Europa is gemigreerd.

de bevolking van 20-64 jaar weergegeven voor de top 10 migratieherkomstlanden van een land. Dat is de migratiebron waar een land nu dus voornamelijk uit put. Voor Nederland krimpt die groep in zijn geheel met 7% tot 2040, terwijl die bevolkingsgroep wereldwijd groeit met 16%⁶⁵. Nederland vist nu in arbeidsvijvers die straks leeg zijn en doet het daarmee slechter dan ieder ander land waarmee het zichzelf graag vergelijkt.

bepaald aantal jaar. Na deze periode kunnen ze kiezen om hun vergunning te verlengen of weer terug te keren naar het land van herkomst – met een opleiding en werkervaring op zak. Dit soort samenwerking kan worden gezocht met landen met een ruime arbeidsmarkt en waar opleidingen voor de specifieke vakkrachten die Nederland nodig heeft van goed niveau zijn. Denk bijvoorbeeld aan Indonesië, de Filipijnen, en India.

Figuur 10. Ontwikkeling van de werkzame bevolking

Bron: World Economic Forum; DenkWerk-analyse op basis van data van Wittgenstein Centre (medium projection scenario)

Er moet dus worden nagedacht over gerichte arbeidsmigratie van buiten de EER. Dat omvat een aantal wezenlijke aanpassingen aan het huidige beleid. De kenniswerkregeling moet worden verruimd. Een groot voordeel van migratie van buiten de EER is dat er kan worden gestuurd op wie er binnenkomt. Met vakkrachtregelingen of een puntensysteem wordt een migratieroute gecreëerd voor verplegers, onderwijzers, installateurs, timmerlieden, en andere beroepsgroepen waar grote tekorten heersen en die vitaal zijn voor Nederland. Dit beleid richt zich dus op zowel lager- als hoger opgeleide arbeidsmigratie. Hierbij kan worden gekeken naar Canadees en Duits voorbeeld.

Om een zogenaamde brain drain in herkomstlanden te voorkomen kan Nederland bilaterale samenwerkingen zoeken. Een manier is circulaire arbeidsmigratie. Dat gaat ervanuit dat een migrant uiteindelijk weer teruggaat naar het land van herkomst. Nederland neemt daarbij een deel van de opleiding voor zijn rekening. Deze arbeidsmigranten krijgen een werkvergunning voor een

DenkWerk heeft eerder werk uitgebracht over dit thema. Voor meer detail verwijzen we naar:

[Arbeid in Transitie](#)

[Migratie als Motor](#)

Nederland vist nu in arbeidsvijvers die straks leeg zijn en doet het daarmee slechter dan ieder ander land waarmee het zichzelf graag vergelijkt

8 HET SOCIALE WEEFSEL

Verlies van grip en inbedding

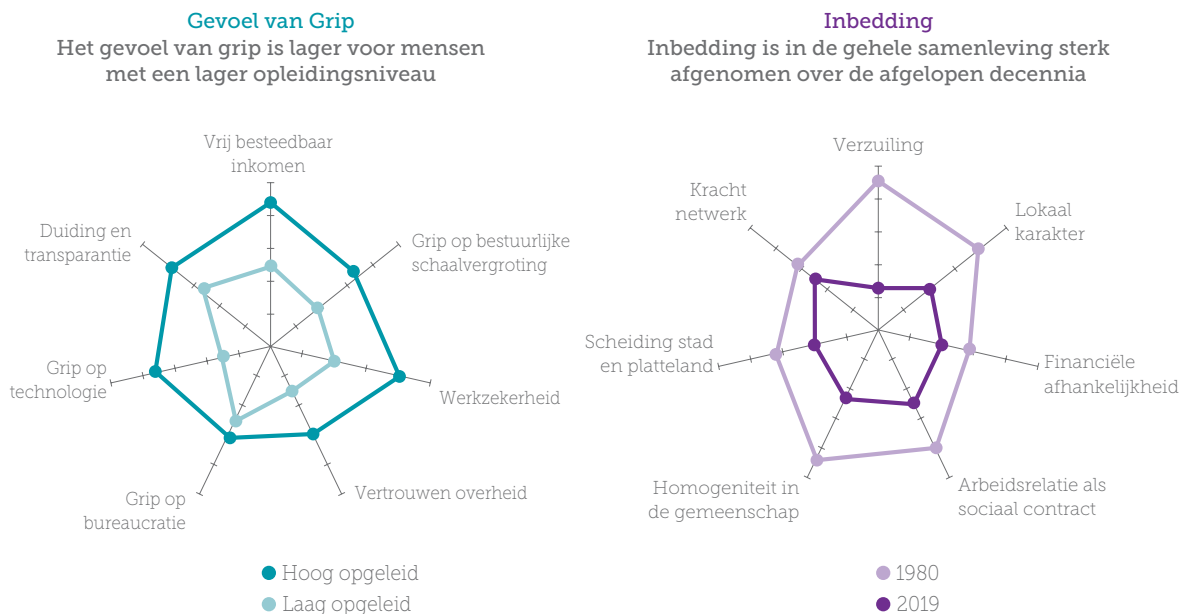
In delen van de samenleving heerst een gevoel van onbehagen. De gevoelde onbeheersbaarheid van digitalisering, globalisering, migratie, en klimaatproblematiek dragen daar sterk aan bij. De toenemende ontevredenheid zet de stabiliteit van de samenleving onder druk. Dat gevoel van onbehagen komt voort uit verlies van grip en inbedding⁶⁶. Het uit zich ook in een kloof tussen burgers en bestuur, met een afbrokkelend democratisch mandaat als gevolg.

De toenemende afstand tot het besluitvormingsproces, de technologische complexiteit van de hedendaagse samenleving, de toenemende vaste lasten, en de wankelende wereldorde hebben geleid tot een verminderd gevoel van grip op het leven⁶⁷. Daarmee bedoelen we de mate van controle die mensen hebben om hun leven en hun leefomgeving naar eigen inzicht vorm te geven. Het verlies van grip leeft vooral onder groepen mensen met een lager inkomen, een lager

opleidingsniveau, en die buiten de steden wonen. Verlies van grip leidt tot machteloosheid, het gevoel dat het ieder moment mis kan gaan. Het is ook een voedingsbodem voor populisme en complotdenken⁶⁸. Deze verhalen leggen de gevoelde machteloosheid uit en compenseren daarmee het gebrek aan controle. Het verlies aan grip leidt ook tot een lagere geluksbeleving⁶⁹. Nederlanders beoordelen de levenstevredenheid al jarenlang met een 7,8. Het verschil tussen mensen die grip hebben en mensen die dat niet hebben is echter fors. Een 8,4 voor mensen met grip, een 6,2 voor mensen zonder grip. Het effect van 'regie over het leven' is zeer belangrijk in de geluksbeleving – het effect is 7,5 keer groter dan dat van inkomen.

Daar komt bij dat het individualisme, de toenemende verscheidenheid aan mensen en culturen, en het meritocratisch denken de verbindingen in de samenleving verzwakt. De inbedding van burgers in de samenleving neemt daardoor structureel af⁷⁰. Daarmee bedoelen we het netwerk en

Figuur 11. Gevoel van grip en inbedding in de samenleving

Noot: Deze analyse dateert uit 2019, en neemt de gevolgen van bijvoorbeeld de pandemie en de oorlog in Oekraïne niet mee.
Bron: DenkWerk-analyse – zie de appendix van het eerdere rapport Onrust in Voorspoed voor meer detail.

De sleutel tot het versterken van het sociale weefsel ligt in het terugwinnen van grip en inbedding

het vangnet dat iemand omringt, beide van groot belang voor de toegang tot kansen en ondersteuning bij tegenslag. Doordat de omvang en de kwaliteit van het netwerk en het vangnet afnemen, nemen ook de kansrijkheid en de weerbaarheid van een persoon af.

Het verlies van grip en inbedding ligt ten grondslag aan de huidige onrust in de samenleving. De sleutel tot het versterken van het sociale weefsel ligt in het terugwinnen van grip en inbedding. Dat zit onder andere in brede bestaanszekerheid: toegang tot voorzieningen zoals een woning, onderwijs, zorg, werkzekerheid, en inkomen. Eerder genoemde beleidsprioriteiten dragen hieraan bij. Namelijk het creëren van ruimte om aan de vraag naar betaalbare woningen te voldoen. En het levenslang ontwikkelen van mensen zorgt ervoor dat mensen sterker staan op de arbeidsmarkt. Maar het creëren van brede bestaanszekerheid kost tijd. Er dienen dus op korte termijn aanvullende maatregelen te worden getroffen om het sociale weefsel te versterken.

Het versterken van grip

De Nederlandse verzorgingsstaat prijst zichzelf om het goede sociale vangnet. Toch hebben de afgelopen jaren laten zien dat grote groepen mensen door de mazen in dat vangnet heen vallen. Of het vangnet door allerlei ingewikkelde regels niet wisten te vinden. Of ze wisten het wel te vinden, maar raakten erin verstrikt. Ongeveer 830.000 mensen leven onder de armoedegrens in Nederland⁷¹. Veel mensen zitten gevangen in de complexiteit van het sociale vangnet. Een drastische versimpeling is noodzakelijk. Daarom stellen wij negatieve inkomstenbelasting voor, dat een redelijk inkomen biedt voor iedereen. Het maakt ook het huidige complexe stelsel aan toeslagen overbodig, een systeem wat nu veel frustratie oproept.

Een andere manier om het gevoel van grip te vergroten is het versterken van burgerparticipatie en -representatie. Op dit moment hebben veel burgers niet het gevoel te worden gehoord of te worden betrokken bij besluiten.

Om burgerparticipatie te vergroten stellen wij een combinatie van burgerberaden en referenda voor. De organisatie daarvan is heel belangrijk in het succes van de uitvoering⁷². Een goed burgerberaad start met een heldere, afgebakende vraag. Het selecteren van deelnemers voor een burgerberaad gaat met een gewogen loting, zodat het burgerberaad een goede afspiegeling is van de samenleving. Het burgerberaad komt enkele weekenden bij elkaar en wordt uitgebreid geïnformeerd. De informatie is wetenschappelijk onderbouwd, het onderwerp wordt van alle kanten belicht, en deelnemers hebben de mogelijkheid om ook zelf informatievoorziening aan te vragen. Onafhankelijke gespreksbegeleiders faciliteren gelijkwaardig overleg en besluiten worden genomen met consensus. Het hele proces is transparant: zowel de informatievoorziening als de besluiten zijn toegankelijk voor de rest van de samenleving. Dit soort burgerberaden kunnen op lokaal en nationaal niveau worden ingezet. Grote beslissingen uit nationale burgerberaden kunnen vervolgens worden opgevolgd met een bindend referendum. Zo wordt de hele samenleving betrokken bij de besluitvorming. Het is wel zaak dat er voldoende mensen participeren in deze referenda. Dat kan door alleen referenda te houden voor grote wetsvoorstellen (die bijvoorbeeld door een burgerberaad worden voorgesteld) en het aantal momenten voor een referendum te limiteren. Dat kan bijvoorbeeld met een maximum van twee momenten per jaar waarop enkele referenda worden voorgesteld.

Daarnaast roepen we politieke partijen met meerdere zetels op om na te denken over de representatie van hun Kamerleden. De Tweede Kamer hoort een vertegenwoordiging van het volk te zijn. Daar hoort onder andere een goede mix van regio's, opleidingsniveaus, etnische achtergronden, en beroepsgroepen bij.

Het versterken van inbedding

Om de inbedding in de samenleving te versterken, is het essentieel om sociale verbinding te vinden tussen verschillende groepen in de samenleving. In Nederland groeien jongeren vaak op in hun eigen bubbel. Wijken, scholen, en verenigingen zijn allemaal tot in zekere mate gesegregeerd. Om de sociale verbinding in de samenleving te vergroten kan gedacht worden aan een maatschappelijke diensttijd⁷³. Door een jonge groep mensen vanuit alle onderdelen van de samenleving langdurig samen te laten werken, ontstaat er sociale cohesie. Samenwerking is daarbij cruciaal. Het samenwerken aan een opdracht, de hoge intensiteit van het samenleven, het delen van ervaringen, en de druk van buitenaf zullen op termijn leiden tot samenlevingsbrede groepsvorming.

Let wel: dit is iets significant anders dan de huidige pilots rond maatschappelijke diensttijd. Het gaat hier in eerste plaats om het creëren van sociale binding tussen jonge mensen vanuit verschillende groepen uit de samenleving. Dit behelst een nationaal programma waarbij jongeren verplicht voor bijvoorbeeld een jaar voor een overheidsinstantie werken. Vanuit deze instanties wordt een programma opgezet zodat deze jongeren aan groepsopdrachten werken en een steentje bijdragen aan de maatschappij. Het doel is sociale cohesie, dus samenwerking staat centraal. Dat kan bij defensie, maar ook in de zorg, of bij andere instanties. Het nationale overheidsprogramma stuurt aan op het mengen van jongeren vanuit alle groepen in de samenleving. Het is dus niet mogelijk om een jaar lang te gaan werken bij een kennis van de ouders. De jongeren krijgen een (minimale) vergoeding en eventueel een verblijfplaats.

Een dergelijke maatschappelijke diensttijd onttrekt jongeren tijdelijk van de algemene arbeidsmarkt, maar de opbrengsten zijn groot: saamhorigheid, burgerschap, en een goed werkethos. Daarnaast is deze arbeid zeer welkom in de publieke sector, gezien de grote tekorten. Het draagt ook bij aan de herwaardering van de publieke sector.

Een andere manier om het sociale weefsel te versterken is investeren in perifere gebieden waar publieke voorzieningen onder druk staan. Wij stellen voor dat te doen door hier experimentele voorbeeldprojecten op te starten op het gebied

van digitalisering en de energietransitie. Denk aan digitale gemeenschapshuizen en “fossielvrije” dorpen. Het doel van die investeringen is het versterken van het sociale weefsel door de kloof tussen de Randstad en randregio's te verkleinen, zoals we eerder hebben beargumenteerd mag dat wat kosten.

In het vorige hoofdstuk werd uitgelegd dat gericht migratiebeleid noodzakelijk is. Migratie wordt nu vooral gezien als een probleem, maar kan ook onderdeel van de oplossing worden. Voor goede integratie en uiteindelijke inbedding is het leren van de Nederlandse taal belangrijk – voor alle type migranten, niet enkel statushouders. Statushouders krijgen inburgeringscursussen, daarbij moet taal hoge prioriteit krijgen. Voor buitenlandse studenten kan het volgen van Nederlandse lessen worden verplicht. Denk bijvoorbeeld aan het behalen van B1-niveau Nederlands voor internationale bachelorstudenten. Voor arbeidsmigranten kunnen werkgevers een grotere rol spelen in het leren van de Nederlandse taal, bijvoorbeeld door taallessen aan te bieden.

De opwaardering van vitale dienstensectoren helpt ook bij het verkleinen van de kloof tussen groepen in de samenleving. Dat begint bij betere arbeidsvoorwaarden en hogere salarissen. Overkoepelelend draagt een breedgedragen toekomstvisie ook bij aan het versterken van het sociale weefsel. De gehele samenleving zet de schouders eronder, om samen toe te werken naar een gedeeld doel.

[DenkWerk heeft eerder werk uitgebracht over dit thema. Voor meer detail verwijzen we naar: **Onrust in Voorspoed**](#)

9 DE PLANETAIRE GRENZEN

Transities en hefboomen

In hoofdstuk 6 beschreven we de noodzaak voor Nederland om te bewegen naar een schone, hoogwaardige economie. Om het ecologisch beslag van Nederland terug te brengen binnen de planetaire grenzen moet er echter meer gebeuren. Naast duurzame productie is ook duurzame consumptie en het herstel van klimaat en natuur zeer belangrijk.

Nederland moet drie transities doormaken: de voedseltransitie, de energietransitie, en de materiaaltransitie (zie hoofdstuk 2). Om de veranderingen binnen de drie transities te bewerkstelligen kan langs drie hefboomen worden gedacht: technische verandering, gedragsverandering, en herstel⁷⁴.

Technische veranderingen omvat het aanpassen van productiemethodes om de ecologische impact te verkleinen, zoals het overschakelen naar hernieuwbare energiebronnen. Gedragsverandering is het ombuigen van consumptiepatronen, zoals minder vliegen. Technische veranderingen kunnen gedragsveranderingen toegankelijk maken. De ontwikkeling van elektrische auto's en laadinfrastructuur zijn daar een voorbeeld van. Herstel is het repareren of opruimen van reeds

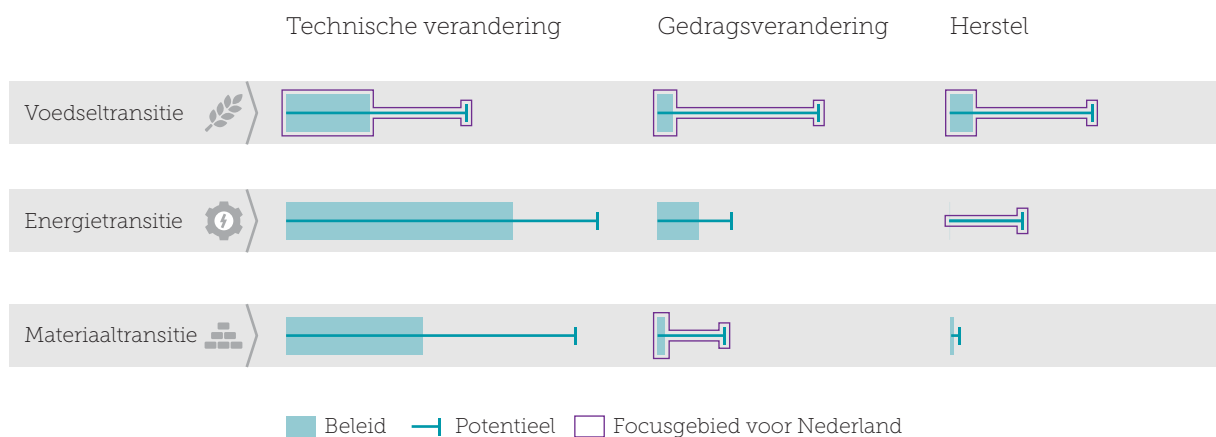
ontstane schade. Stoppen met ontbossen is bijvoorbeeld onvoldoende, herbebossen is nodig om de aarde terug te brengen binnen de planetaire grens.

Alle drie de transities zijn groot en belangrijk. Het potentieel van de verschillende hefboomen per transitie verschilt, maar alle hefboomen zijn nodig om de transitie te maken. Het huidige beleid leunt sterk op technische verandering binnen de energietransitie. De opgave waar Nederland voor staat vraagt om bredere systeemwijzigingen rond alle drie de transities, die ingrijpen op alle drie de hefboomen. Er is wel een aantal gebieden waar Nederland de focus op kan vergroten om het potentieel zo snel mogelijk te realiseren.

Focusgebieden voor Nederland

Gezien de wereldleidende rol op het gebied van voedseltechnologie lijkt het logisch om flink te investeren in voedseltechnologie, zoals kweekvlees, zaadveredeling, precisie fermentatie, plantaardige eiwitten, en CRISPR-Cas. Zo kan Nederland een leidende rol spelen in het aandrijven van de technologische hefboom binnen de voedseltransitie op wereldniveau. Daar hoort een goed investeringsklimaat bij, ruim baan voor kennisontwikkeling, en ook wet- en regelgeving die

Figuur 12. Transities en hefboomen om de ecologische afdruk van Nederland (en de wereld) terug te brengen binnen de veilige grenzen van een leefbare aarde

Noot: Beleid houdt in dat een overheidsambitie gepaard gaat met een realisatieplan. Dit is geen evaluatie van de haalbaarheid daarvan.
Bron: DenkWerk-analyse gebaseerd op confrontatie van beleidsdocumenten met een verzameling van ingrepen uit rapporten van nationale en internationale NGOs en onderzoeksbureaus.

Vooruitstrevende regulering stuwt innovatie voort

dat faciliteren en stimuleren. De recente beslissing van het ministerie van Landbouw om pre-goedkeuring proeverijen met kweekvles toe te staan is daarom een stap in de goede richting⁷⁵. Daarmee loopt Nederland vooruit op alle andere Europese landen. Vooruitstrevende regulering stuwt innovatie voort. In Singapore is de verkoop van kweekvles bijvoorbeeld al gereguleerd.

Een andere heel logische stap is gedragsverandering. Het grote voordeel van gedragsverandering is dat de impact bijna direct is. Technische verandering vereist investeringen, mogelijk nieuwe infrastructuur, regulering, etcetera. Consumptiepatronen kunnen in theorie direct worden aangepast. Dat gaat veel verder dan individuele acties uit overtuiging of welwillendheid. Inherent aan systeemwijzigingen is dat de kritieke massa het gedrag verandert. De omgeving moet dus zo worden ingericht dat verduurzamen (ook financieel) logisch is. Dat vereist gericht beleid. Door normering en beprijzing wordt de consumptie van producten met hoge uitstoot ontmoedigd, zoals rood vlees. Technische veranderingen bieden nu al alternatieven en die zullen op termijn enkel beter worden. Gedragsverandering is ook noodzakelijk om voedselverspilling terug te dringen. Jaarlijks wordt in Nederland twee miljard kilo voedsel weggegooid – dat is genoeg om ruim 30% van Nederland mee te voeden⁷⁶. Ook op het gebied van duurzame inkoop van materialen is gedragsverandering nodig. De overheid kan hier zelf een voorbeeldfunctie vervullen, door een voorloper te zijn in gebruik van duurzame materialen bij aanbestedingsprojecten.

Een ander domein om op in te zetten is klimaat- en natuurherstel. Nederland kan fors investeren in hersteloperaties en -technologie. Dat draagt ook bij aan het op schaal realiseren van deze hefboom. Daarmee kan Nederland een rol spelen als voorloper in Europa en de wereld. Nederland heeft wat dat betreft een goede uitgangspositie. Het programma Ruimte voor de Rivier is een prachtig voorbeeld van een succesvolle nature-based solution⁷⁷. Dit zijn strategieën die natuurherstel gebruiken om reparaties van planetaire grenzen vorm te geven. Met dat soort oplossingen kan worden bijgedragen aan klimaatherstel, toename van de biodiversiteit, en herbebossing. Een andere manier is bijvoorbeeld investeren in direct air capture and carbon storage, wat CO₂ direct uit de lucht filtert en opslaat in de aardkorst.

[DenkWerk heeft eerder werk uitgebracht over dit thema. Voor meer detail verwijzen we naar: **Voorbij Netto-Nul naar Planeet-Positief**](#)

10 AANBEVELINGEN

Tijd voor actie

De komende jaren zal Nederland grote systeemwijzigingen in gang moeten zetten. Dat vereist een toekomstvisie, een regisserende overheid, en een heldere veranderagenda. Het systeem van pragmatisch polderen is niet geschikt voor transitionair management. Het is tijd voor leiderschap en collectieve actie.

In dit rapport doen we verschillende aanbevelingen langs een aantal belangrijke prioriteiten. De prioriteiten zijn helder en overstijgen politieke voorkeur (ons inziens). De politieke inkleuring van deze beleidsprioriteiten kan en zal verschillen. Met de val van het kabinet is die invulling nu aan een nieuwe generatie politiek leiderschap. Hieronder geven we een overzicht van de prioriteiten met daaronder onze suggesties voor beleidsinitiatieven. Dit zijn concrete suggesties bedoeld als referentiekader en eventuele bron van inspiratie voor de uiteindelijke agenda van Nederland in de komende jaren.

Randvoorwaarde: het vergroten van het handelingsvermogen van de overheid

- Invoeren van een twee ronden systeem voor de Parlementsverkiezingen met een maximum aantal partijen (bijv. acht)
- Instellen van transitiministers voor de belangrijkste prioriteiten tijdens een regeerperiode met integrale verantwoordelijkheid voor dat onderwerp
- Investeren in capaciteiten en kunde van het politieke en ambtelijke domein om een rolverschuiving mogelijk te maken: van polderende procesmanager naar visionair regisseur
  - Structurele versterking van de inhoudelijke ondersteuning van het parlement
  - Helder personeelsmanagement van de Rijksdienst inclusief het periodiek communiceren van een (lange termijn) agenda en het afleggen van verantwoording aan het kabinet (en de Tweede Kamer)
  - Maatschappelijke actoren moeten worden uitgedaagd om mee te helpen aan het vormen en uitvoeren van deze breedgedragen visie

Figuur 13. Beleidsprioriteiten voor Nederland voor de komende vijf jaar

Het creëren van ruimte en investeren in de fysieke leefomgeving

- Opkopen van landbouwgrond (in totaal zo'n 9% van het landoppervlak voor 2040), met name van rundveehouders, tegen aantrekkelijke voorwaarden en met oog voor het toekomstperspectief van de personen die worden uitgekocht
- Inzetten op buitenstedelijk bouwen (of in nieuwe steden) van voldoende betaalbare woningen volgens een wonen-plus-natuur-strategie
- Ruimhartig investeren in publieke infrastructuur naar maatschappelijke behoeften, waarbij beslissingen worden gemaakt vanuit het doel van de investering, en niet het kostenplaatje

De transitie naar een hoogwaardige, schone economie

- Ferme normering en beprijzing van externe kosten zoals uitstoot, vervuiling, land- en watergebruik, en overlast
- Stopzetten van financiële ondersteuning van activiteiten met hoge maatschappelijke kosten
- Investeren in kennisclusters waar Nederland in excelleert of in wil excelleren
- Verbeteren van arbeidsvoorwaarden (inclusief hogere salariëring) van vitale publieke diensten zoals het onderwijs en de zorg

Het ontwikkelen van een goed opgeleide beroepsbevolking

- Fors investeren en ondersteunen van het onderwijssysteem (voorschools, primair, en voortgezet) om kwaliteit te verhogen en gelijke kansen te creëren
- Focus op levenslange ontwikkeling door groot-schalige her- en bijscholingstrajecten om mensen te ondersteunen in de transitie van de economie
- Investeren in digitale ontwikkeltrajecten voor inactieven en digibeten
- Voeren van gericht migratiebeleid via een puntensysteem/vakkrachtenregeling die arbeidsmigratie van buiten de EU mogelijk maakt voor specifieke sectoren (vitale beroepen waar tekorten heersen, of kennisclusters die Nederland uit wil bouwen)
- Aangaan van bilaterale samenwerkingen met landen met een ruime arbeidsmarkt en een goed opleidingsniveau om circulaire arbeidsmigratie mogelijk te maken

Het versterken van het sociale weefsel

- Instellen van negatieve inkomstenbelasting, ter vervanging van het complexe toeslagenstelsel
- Invoeren van burgerberaden in combinatie met referenda (naar strikte vormgeving)
- Instellen van een maatschappelijke diensttijd met als doel samenlevingsbrede groepsvorming
- Investeren in perifere gebieden met experimentele voorbeeldprojecten op het gebied van digitalisering en de energietransitie

Het terugbrengen van Nederland binnen de grenzen van een leefbare aarde

- Uitbreiden van de wereldleidende positie in voedseltechnologie en opbouwen van eenzelfde positie in klimaat- en natuurherstel, gefaciliteerd door wet- en regelgeving en een gunstig investeringsklimaat
- Stimuleren van gedragsverandering rond consumptie van voedsel en spullen door heldere normering en beprijzing van producten met hoge uitstoot
- Geven van een impuls aan de materiaaltransitie door als overheid zelf het goede voorbeeld te geven wat betreft duurzame inkoop.

Wij denken dat het kan!

Bronvermelding

- 1 World Happiness Report, 2023
- 2 International Monetary Fund, 2023, GDP per capita
- 3 OECD, 2023, Income inequality
- 4 Institute for Management Development, 2022, World Competitiveness Ranking
- 5 Mercer, 2022, CFA Institute Global Pension Index
- 6 DenkWerk, 2019, Onrust in Voorspoed – Hoe een stabiele samenleving vraagt om grip en inbedding
- 7 DenkWerk, 2023, Migratie als Motor – Hoe Nederland migratie kan inzetten als drijvende kracht
- 8 DenkWerk, 2021, De Online Wereld.nl – Hoe we grip terugprakken op onze online wereld
- 9 DenkWerk, 2021, Globalanceren – Hoe Nederland kan navigeren in een regionaliserende wereld
- 10 DenkWerk, 2022, Voorbij Netto-Nul naar Planeet-Positief – Drie transities om Nederland terug te brengen binnen de grenzen van een leefbare aarde
- 11 CBS, 2023, Minste vertrouwen in Tweede Kamer in 10 jaar tijd
- 12 Raad Volksgezondheid & Samenleving, 2023, Met de stroom mee – Naar een duurzaam en adaptief stelsel van zorg en ondersteuning
- 13 PISA Nederland, Resultaten
- 14 DenkWerk, 2019, Onrust in Voorspoed – Hoe een stabiele samenleving vraagt om grip en inbedding
- 15 Financial Times, 2023, Europe trails the US and the gap is growing
- 16 DenkWerk, 2023, Migratie als Motor – Hoe Nederland migratie kan inzetten als drijvende kracht
- 17 CBS, 2023, Nederlandse economie groeit met 4,5 procent in 2022
- 18 DenkWerk, 2023, Migratie als Motor – Hoe Nederland migratie kan inzetten als drijvende kracht
- 19 World Economic Forum, 2023, The next billion workers: how can countries attract the global workforce of the future?
- 20 DenkWerk, 2021, De Online Wereld.nl – Hoe we grip terugprakken op onze online wereld
- 21 DenkWerk, 2021, Globalanceren – Hoe Nederland kan navigeren in een regionaliserende wereld
- 22 DenkWerk, 2018, Artificial Intelligence in Nederland – Zelf aan het stuur
- 23 DenkWerk, 2019, Arbeid in Transitie – Hoe mens en technologie samen kunnen werken
- 24 B. Milanovic, 2016, Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization
- 25 DenkWerk, 2021, De Datagedreven Toekomst.nl – Hoe we vormgeven aan onze toekomst in de datagedreven wereld
- 26 NRC, 2023, WRR-voorzitter Corien Prins: 'Politiek heeft nog niet voldoende oog voor gevolgen van AI en de gevaren van digitale ontwrichting'
- 27 DenkWerk, 2021, Globalanceren – Hoe Nederland kan navigeren in een regionaliserende wereld
- 28 ING, 2017, 3D printing: a threat to global trade
- 29 E.F. Macias & E. Peruffo, 2018, Game Changing Technologies: Exploring the Impact on Production Processes and Work
- 30 Stockholm Resilience Centre, Planetary boundaries
- 31 DenkWerk, 2022, Voorbij Netto-Nul naar Planeet-Positief – Drie transities om Nederland terug te brengen binnen de grenzen van een leefbare aarde
- 32 P. Scholten in NRC, 2019, Kies hooguit zes partijen in de Kamer
- 33 Denktank Nederland 2040, 2023, Nederland 2040: een toekomstbeeld
- 34 DenkWerk, 2023, Migratie als Motor – Hoe Nederland migratie kan inzetten als drijvende kracht
- 35 DenkWerk, 2020, Klein Land, Grote Keuzes – Ruimtelijke ordening richting 2050
- 36 Netbeheer Nederland, 2023, Het energiesysteem van de toekomst: de II3050-scenario's
- 37 RIVM, 2023, Waterbeschikbaarheid voor de bereiding van drinkwater tot 2030 – Knelpunten en oplossingsrichtingen
- 38 CBS, 2023, Bodemgebruik; uitgebreide gebruiksvorm, per gemeente
- 39 CBS, 2020, De landbouw in de Nederlandse economie
- 40 Milieu Centraal, Stikstof
- 41 CBS, 2022, Welke sectoren stoten broeikasgassen uit
- 42 Volkskrant, 2022, Een kwart van het inkomen van boeren is subsidie, en dat is nog maar het topje van de ijsberg
- 43 CBS, 2019, Landbouwexport ruim 90 miljard euro in 2018
- 44 De Correspondent, 2021, Landbouw is niet belangrijk voor de Nederlandse economie (en nog 3 mythes over de landbouw ontkracht)
- 45 Rijksoverheid, 2022, Land- en tuinbouw: ruimtelijke spreiding, grondgebruik en aantal bedrijven, 1980-2021
- 46 CBS, 2019, Landbouwexport ruim 90 miljard euro in 2018
- 47 Expertteam Energiesysteem 2050, 2023, Outlook Energiesysteem 2050
- 48 DenkWerk, 2020, Klein Land, Grote Keuzes – Ruimtelijke ordening richting 2050
- 49 DenkWerk, 2023, Migratie als Motor – Hoe Nederland migratie kan inzetten als drijvende kracht
- 50 Het Financieele Dagblad, 2023, Wordt Nederland wereldmacht met supersnelle chips?
- 51 DenkWerk, 2021, Globalanceren – Hoe Nederland kan navigeren in een regionaliserende wereld
- 52 Think Tank European Parliament, 2023, EU's response to the US Inflation Reduction Act (IRA)
- 53 DenkWerk, 2020, Publiek en Effectief, het kan! Naar een kwalitatief hoogwaardige en robuuste publieke sector voor Nederland
- 54 IPSE Studies, 2019, Productiviteit van de overheid: Een essay over de relatie tussen beleid en productiviteit in onderwijs, zorg, veiligheid & justitie en netwerksectoren
- 55 ESB, 2021, Ongelijkheid in het Nederlandse onderwijssysteem
- 56 McKinsey & Company, 2020, Een verstevigd fundament voor iedereen
- 57 DenkWerk, 2019, Arbeid in Transitie – Hoe mens en technologie samen kunnen werken
- 58 DenkWerk, 2019, Arbeid in Transitie – Hoe mens en technologie samen kunnen werken
- 59 ROA, 2018, Verwachte baanopeningen en instroom schoolverlaters tot 2022
- 60 DenkWerk, 2023, Migratie als Motor – Hoe Nederland migratie kan inzetten als drijvende kracht
- 61 SEO, 2022, Arbeidsmigratie in 2030
- 62 Wittgenstein Centre, Human Capital Data Explorer
- 63 WRR, 2020, Samenleven in verscheidenheid – Beleid voor de migratiesamenleving
- 64 NRC, 2022, Duitsland wil meer immigratie om personeelstekort te bestrijden, 7 miljoen werknemers tekort in 2035
- 65 World Economic Forum, 2023, The next billion workers: how can countries attract the global workforce of the future?
- 66 DenkWerk, 2019, Onrust in Voorspoed – Hoe een stabiele samenleving vraagt om grip en inbedding
- 67 DenkWerk, 2019, Onrust in Voorspoed – Hoe een stabiele samenleving vraagt om grip en inbedding
- 68 ESB, 2020, Gebrek aan grip maakt ontevreden en voedt het populisme
- 69 B. Baarsma in NRC, 2020, Liever grip op het leven dan iets meer koopkracht
- 70 DenkWerk, 2019, Onrust in Voorspoed – Hoe een stabiele samenleving vraagt om grip en inbedding
- 71 RTL Z, 2023, Centraal Planbureau: in 2024 meer mensen onder armoedegrens
- 72 E. Rovers, 2022, Nu is het aan ons: oproep tot echte democratie
- 73 De Correspondent, 2023, Ik stel voor: geen militaire, maar een maatschappelijke dienstplicht
- 74 DenkWerk, 2022, Voorbij Netto-Nul naar Planeet-Positief – Drie transities om Nederland terug te brengen binnen de grenzen van een leefbare aarde
- 75 Food Agribusiness, 2023, Nederlandse overheid staat proeverijen kweekvlees toe
- 76 Voedselverspilling in Nederland – nieuwe cijfers voedselverspilling bij huishoudens & keten, onderzoek versnellingsagenda
- 77 Rijkswaterstaat, Ruimte voor de rivieren

Denkend aan Holland zie ik breede rivieren traag door oneindig laagland gaan, rijen ondenkbaar ijle populieren als hoge pluimen aan den einder staan; en in de geweldige ruimte verzonken de boerderijen verspreid door het land, boomgroepen, dorpen, geknotte torens, kerken en olmen in een grootsch verband. de lucht hangt er laag en de zon wordt er langzaam in grijze veelkleurige dampen gesmoord, en in alle gewesten wordt de stem van het water met zijn eeuwige rampen gevreesd en gehoord.

HENDRIK MARSMAN, 1936

DENKWERK

